BENARES SANSKRIT SERIES;

A

COLLECTION OF SANSKRIT WORKS

EDITED BY THE

PANDITS OF THE BENARES SANSKRIT COLLEGE,

UNDER THE SUPERINTENDENCE OF

R. T. H. GRIFFITH, M. A., C. I. E.

AND

G. THIBAUT, PH. D.

No. 95.

श्रीविश्वनाथो विजयते ।

वाक्यपदीयं ।

साङ्गवैयाकरणसिद्धान्तनिरूपणं श्रीभर्तृहरिमहावैयाकरणविरचितं

श्रीहेलाराजकृतप्रकाशाख्यटीकायुतम् ।

VÂKYAPADÎYA

A TREATISE ON THE PHILOSOPHY OF SASKRIT

GRAMMAR BY BHARTRIHARI,

With a Commentary by Helârâja.

EDITED BY

Pandit Râmachandra Ŝâstrî Kotibhâskara,

Vyâkaranâchârya,

Pandit Central Hindû College, Benares.

Volume II. Fasciculus I.

BENARES.

Published by the Proprietors Messrs. Braj B. Das & Co.,

AND SOLD BY H. D. GUPTA,

Secretary, Chowkhamba Sanskrit Book Depot.

Printed at the Vidyâ vilâs Press,

BENARES.

1905.

सूचीपत्रम् ।

गणपाठः	०	४	०
गोलप्रकाशः	२	८	०
गंगालहरी	०	१	०
सुरसारणी	०	४	०
जातकतत्त्वम्	०	१२	०
तत्त्वदीप	०	१	०
तर्कसंग्रहः	०	१	६
दत्तकमीमांसा	०	८	०
धर्म्मशास्त्रसंग्रहः	०	१	६
धातुपाठः (शिला -)-)	०	२	०
धातुरूपावली	०	२	६
नैषध चरित नारायणी टीका टाइप	४	०	०
परिभाषापाठः	०	१	०
पाणिनीयशिक्षा भाष्यसहिता	०	२	०
प्रथम परीक्षा	०	२	०
प्रथमपुस्तक हिन्दी	०	१	०
प्रश्नभूषणम् (प्रश्न विचार का बहुत उत्तम ग्रन्थ)	०	४	०
बीजगणितम् (म० म० पं० सुधाकरकृतटिप्पणीसहित)	१	८	०
भट्टीकाव्य ५ सर्ग	०	६	०
मनोरमा शब्दरत्नसहिता (टाइप)	९	०	०
लघुकौमुदी टिप्पणीसहिता	०	४	०
लक्षणावली	०	२	०
लीलावती (म० म० पं० सुधाकरकृतटिप्पणीसहित)	१	०	०
वसिष्ठसिद्धान्तः	०	१	६
वार्तिकपाठः	०	४	०
विष्णुसहस्रनाम	०	१	०
शब्दरूपावली	०	१	६
शृङ्गार सप्तशती	१	८	०
समासचक्रम्	०	१	०
समासचन्द्रिका	०	१	०
सरस्वतीकण्ठाभरणम्	३	०	०
साङ्ख्यचन्द्रिका टिप्पणीसहिता	०	८	०
साङ्ख्यतत्त्वकौमुदी	०	६	०
सिद्धान्तकौमुदी	४	०	०
सिद्धान्तमुक्तावली दिनकरीटिप्पणीसहिता	३	०	०
उपसर्गवृत्ति	०	१	[illegible]

॥ श्रीः ॥

श्रीयशोदानन्दनाय नमः ।

अथ सटीके वाक्यपदीये तृतीयकाण्डारम्भः ।

श्रीगणेशाय नमः । यस्मिन्संमुखतां प्रयाति हृचिरं कोऽप्यन्तरुज्जृम्भते नेदीयान्महिमा मनस्यभिनवः पुंसः प्रकाशात्मनः ॥ तृप्तिं यत्र परमान्तनोति विषयास्वादं विना शाश्वतीं धामानन्दसुधामयोर्जितवपुस्तत्प्रातिभं संस्तुमः १ काण्डद्वये यथावृत्ति सिद्धान्तार्थसतत्त्वतः । प्रबन्धो विहितो ऽस्माभिरागमार्थानुसारिभिः । तच्छेषभूते काण्डे ऽस्मिन्सप्रपञ्चे स्वरूपतः । श्लोकार्थद्योतनपरः प्रकाशो ऽयं विधीयते ॥ इह पदार्थाष्टकविचारपरत्वाद्वाक्यपदीयस्य प्रथमकाण्डेन प्रयोजनादिपदार्थे निर्णीते ऽनन्तरकाण्डोपपादितोपपत्तिभिः वाक्यतदर्थयोरन्वाख्येयस्थितलक्षणयोः पदार्थयोर्न्निर्णीतत्वात्तदपोद्धारकापोद्धाररूपः पदविचारः प्रक्रम्यते । तत्र नियतविकल्पो यथाभिप्रायमपोद्धार इति यथासम्भवं पदभेदानुद्दिशति ॥

द्विधा कैश्चित्पदं भिन्नं चतुर्धा पञ्चधाऽपि वा ।
अपोद्धृत्यैव वाक्येभ्यः प्रकृतिप्रत्ययादिवत् ॥ १ ॥

वाक्यस्यैव निरंशस्य वाचकत्वादन्तरा पदप्रतिपत्तिर्विभ्रम इति किमसत्यपदव्युत्पादनेनेत्याशङ्क्यापोद्धृत्यैव वाक्येभ्य इत्याह । अपोद्धृत्य कल्पनाबुद्ध्या पृथक्पदं निष्कृष्याखण्डवाक्यव्युत्पत्तावुपायः पदव्युत्पत्तिर्वाक्यवादिनां, अखण्डपदव्युत्पत्ताविव परिकल्पितरूपप्रकृतिप्रत्ययागमादेशादिव्युत्पत्तिः पदवादिनाम् । आनन्त्याद्धि वाक्यानां स्वालक्ष्येनाशक्या व्युत्पत्तिः कर्तुमिति सदृशपदद्वारा तदुपपत्तिरित्यर्थः । उभयोरपि चापोद्धृतत्त्वस्यासत्यत्वं समानम । तथा हि । अनियतानुपूर्वीको यथार्थं कल्पितान्वयव्यतिरेकनिबन्धनो वाक्यवादिनां पदापोद्धारः । एवं पदवादिनां शास्त्रे ऽप्यन्वयव्यतिरेकनिमि-

त्तार्थापोद्धारवशः प्रकृतिप्रत्ययापोद्धारः । यदाह वाक्यकारः । सिद्धं त्वन्वयव्यतिरेकाभ्यामिति । तत्र भिन्नत्वं सामान्यम् । द्विधेत्यादिको विशेष इति विधार्थे,धाप्रत्ययोपपत्तिः प्रकारो हि विधार्थः स च सामान्यस्य भेदको विशेषप्रकारः । सादृश्यमेव सर्वत्र प्रकारः कैश्चिदिष्यत इत्येकीयमतम् । कैश्चिदितिवचनात् । भेदे ऽपि तु प्रकाराख्या कैश्चिदभ्युपगम्यत इति चोक्तं । यद्वि वा ऽत्र बुद्धिरूपप्रकल्पितं सादृश्यमेव विधार्थः । ज्ञानप्रतिबिम्बितस्य हि बाह्यानुकारित्वेन सादृश्यं सर्वत्र प्रकारार्थः । सङ्कल्पितसदृशस्याबाह्यस्यार्थानिर्वर्तनात् वाक्याच्चापोद्ध्रियमाणस्य पदस्य वाक्यार्थान्तरापरिकल्पनया ऽर्थवत एवापोद्धारो युक्तः । अर्थापोद्धार एव हि पदापोद्धारस्य निमित्तं । अनिमित्ते हि तस्मिन्वर्णापोद्धारस्यापि प्रसङ्गस्तेषामपि व्युत्पाद्यता स्यात् । वाक्यार्थश्च स्थितलक्षणो निरंशः कारकोत्कलितशरीरक्रियास्वभावतः । तत्र चांशांशिकल्पनया ऽपोद्धारे कारकात्मा क्रियात्मा च प्रविभागार्ह इति सिद्धसाध्यलक्षणांशद्वयविषयः पदापोद्धारो द्विविधो नामाख्यातरूपः । प्राथमकल्पिकः शक्तिशक्तिमतोरभेदात् कारकात्मा सिद्धरूपो ऽशः । यद्यपि च नामपदानां प्रत्ययार्थस्य संख्यादेः शाब्दं प्राधान्यं तथाप्यर्थतः प्रातिपदिकार्थस्य जात्याद्यङ्कुरितस्य द्रव्यस्यैव प्राधान्यं सिद्धरूपस्य । संख्याकारकशक्तीनान्तदाश्रयत्वादनयोरेव च नामाख्यातयोर्विशेषत्वान्निपातोपसर्गकर्मप्रवचनीयलक्षणः पदभेदो ऽतर्भवति । तथा हि । सिद्धार्थाभिधायि नामपदमिति तदर्थगतं विशेषं द्योतयन्निपातः तत्रैवान्तर्भवति । सिद्धं ह्यर्थं साक्षादभिदधातु तद्गतं विशेषं वा प्रकाशयतु नेयता भेदः स्वरादयस्तु केचित्सत्वप्रधाना एवेति ते ऽपि नामपदमेव । ये तु हिरुगादयः क्रियाप्रधानाः, तेषामाख्याते ऽतर्भावः । न हि तिङन्तमेवाख्यातं क्रियाप्रधानस्य सर्वस्यैव तल्लक्षणत्वात् । अत एवोपसर्गकर्मप्रवचनीयपदान्यप्याख्यातपदमेव साध्यार्थविशेषद्योतनात् । एवं निपाता ऽपि । तद्गतभेदान्तरविवक्षायां तु निपातोपसर्गयोरपि कैश्चित्पृथक्करणम् । तथा हि अस्त्येवापोद्धारे ऽर्थमात्रान्विशेषो ऽनयोः । नह्येतौ साक्षादर्थवन्तः अपि तु तद्गतविशेषद्योतकाविति वाचकाभ्यां नामाख्याताभ्यां प्रविभक्तौ । सिद्धसाध्यार्थविषयान्विशेषद्योतकत्वान्निपातानां साध्यैकनियतत्वाच्चोपसर्गाणां पर-

स्परतो भेदः । कर्मप्रवचनीयास्तु क्रियाविशेषोपजनितसम्बन्धाव-च्छेदहेतव इति सम्बन्धविशेषद्योतनद्वारेण क्रियाविशेषप्रकाशना उ-पसर्गेष्वेवान्तर्भवन्तीति चतुर्धैव कैश्चित्पदं भिन्नम् । साक्षात्क्रिया-विशेषप्रकाशनाभावात्तदपि पञ्चमं पदमिति कैश्चित् । तथा हि । क-र्म प्रोक्तवन्तः कर्मप्रमचनीया इति, अतिक्रान्तक्रियाख्यानलक्षणस्य व्यापारस्यात्र सम्भवो न तु वर्तमानस्येत्युपसर्गेभ्यो भेदः । क्रियाग-तविशेषद्योतनपूर्वकं हि सम्बन्धावच्छेदनमत्र वर्तमानं । तथा हि सर्वः सम्बन्धः क्रियाकृतः। उपकारक्रियोचितत्वात्तस्य क्रियामन्तरेण उप-काराभावात्। तत्र क्वचित्क्रियाशब्दः श्रूयते क्वचिन्न । यत्र श्रूयते तत्र श्रौत एव सम्बन्धविशेषावसायः। तद्यथा मातुः स्मरति मातुः स्मृतं सर्पिषो जानीत इत्यादौ । क्रिया हि स्वभावादेव क्रियान्तरव्यवधा-नमन्तरेण द्रव्यैः संयुज्यते। यस्मान्मातापितृविषये प्रवर्त्तते ऽवतिष्ठते वा तस्मान्मातापितृसम्बन्धीदं स्मरणमिति क्रियाकारकभावपूर्वक एवायमपि सम्बन्ध इति वर्णयन्ति। अश्रुते तु क्रियापदे द्वयी गतिः। क्वचित्सम्बन्धस्वरूपमहिम्नैव क्रियाक्षेपसिद्धेः प्रतिनियतक्रियाकार-कभावपूर्वकत्वं शेषसम्बन्धस्य विनैव कर्मप्रवचनीयमवगम्यते । त-द्यथा उपगोरपत्यं वृक्षस्य शाखेत्यादावपत्यापत्यवत्सम्बन्धो जनि-क्रियानिमित्तो ऽवयवावयविसम्बन्धश्च स्थितिक्रियानिमित्त इत्यादि । क्वचित्तु सम्बन्धानां प्रतिनियतक्रियापूर्वकत्वावधारणे नास्ति साम-र्थ्यं। तद्यथा राज्ञः पुरुष इत्यत्र स्वस्वामिभावो भरणाद्यनेकक्रियानि-मित्त इत्येवावगम्यते । क्रियाविशेषो नावधार्यते तन्निमित्तभूतः। तथा च भाष्यं, यदेतत्स्वं नाम तच्चतुर्भिः प्रकारैर्भवति भरणादपहरणात्क्र-यणाद्याञ्चयेति। दानादीनां त्वन्यतमाविनाभावात्क्रिया ऽनुमीयत एव। क्वचित्त्वविनाभाविनी क्रियापि न प्रतीयते तथा चैवं जातीयके वि-षये कर्मप्रवचनीयो नियतविशिष्टक्रियाकृतत्वसम्बन्धस्य विशेषमव-गमयति। तदुक्तं जनयित्वा क्रिया काचित्सम्बन्धं विनिवर्त्तते। श्रूयमाणे क्रियाशब्दे सम्बन्धो जायते क्वचित्। स चापजातः सम्ब-न्धो विनिवृत्ते क्रियापदे। कर्मप्रवचनीयेन तत्र तत्र नियम्यते इति। नियमस्तस्य नियतक्रियाजनितत्वं। तथा हि शाकल्यस्य संहितामनु प्रावर्षत् इति यो ऽयं संहिताप्रवर्षणयोर्हेतुहेतुमद्भावलक्षणः सम्बन्धः स निपठक्रियातनित इत्यनुना वद्यते। अनुर्निशम्येत्यत्रानोर्निशामय-

तिक्रियासाहचर्योपलब्धेरिह सम्पाठरूपत्वात्संहितायास्तदनुमानस्यौ-
चित्यात्तत्र क्रियावचनत्वमस्यान्यत्र दृष्टशक्तेर्न कल्प्यं । द्योत्यार्थनिष्ठं
च द्योतकत्वमिति तदपि क्रियापदाप्रयोगादत्र नास्ति । न च क्रियाप-
दाक्षेपकत्वं, यथा प्रादेशं विपरिलिखतीत्यत्र वैलेखनासमन्वयानुप-
पत्तेर्निर्मातिक्रियाक्षेपकत्वं । कारकविभक्तिर्ह्यत्र प्रादेशमिति द्वितीयेति
युक्तस्तत्समुचितक्रियाक्षेपः । इह तु संहितामिति शैषिकीयं विभक्ति-
रिति कथं क्रियाक्षेपः । क्रियाकारकयोरेव परस्परमाक्षेप्याक्षेपकभाव-
स्याविनाभावेन याप्यत्वात् तद्यथा प्रविश पिण्डीमित्यादौ । नापि
सम्बन्धवाचित्वमत्रानोः । विभक्त्यैव तदभिधानादिति सम्बन्धाव-
च्छेदस्य प्रत्यायको नान्यः सम्भवतीति पारिशेष्यादनोरत्र सामर्थ्य-
मध्यवसीयते । तदुक्तम् । क्रियाया द्योतको नायं सम्बन्धस्य न वाचकः ।
नापि क्रियापदाक्षेपी सम्बन्धस्य तु भेदक इति ॥ भेदको विशेषको
द्योतक इत्यर्थः । अयमत्र भावः । यदनन्यथासिद्धं तत्रानोर्व्यापारकल्पना
युक्ता । यत्पुनरन्यथा ऽर्थसामर्थ्यादिना सिध्यति न तत्र तस्य शक्तिः
कल्पयितुं पार्यत इति पदान्तराणामर्थान्तरानिवेशात्सम्बन्धविशेषस्य
ततो ऽनवगतस्य कर्मप्रवचनीयविषयता सिद्धा । ननु च यदत्राधि-
क्यं वाक्यार्थः स इति क्रियाविशेषजनितत्वलक्षणः सम्बन्धस्याव-
च्छेदो वाक्यार्थः किमिति न कथ्यते अनोस्तु पश्चाद्भावमात्रवृत्ति-
त्वमेवेति । अत्रोच्यते । इहाधिक्यं वाक्यार्थत्वेनोच्यमानं पदार्थपृ-
ष्ठपातित्वेनैवानुसरणीयं न तु पदार्थोल्लङ्घनेन । तत्तद्वाक्योपात्तस्य हि
साध्यस्य वा विशेष्यस्य चोपात्तैरेव साधनैर्विशेषणैश्च संसर्गस्तत्रा-
धिक्यम् । तद्यथा । शुक्लामानय नीलोत्पलमिति च । अत एवोच्यते
आश्रयाश्रयिणोर्वाक्यान्नियमस्त्ववतिष्ठते इति । इय चानुपात्तस्यैव
पदार्थस्य वाक्यार्थात्प्रतीतिर्नास्तीति न सम्बन्धावच्छेदो ऽत्रापदार्थो
वाक्यार्थः शक्यते कल्पयितुमिति कर्मप्रवचनीयविषय एवायम् । य-
द्वक्ष्यति । निमित्तनियमः शब्दात्सम्बन्धस्य न गृह्यते । कर्मप्रवचनी-
यैस्तु स्वविशेषे विरुध्यते इति । अत्र च दर्शनद्वयं । स्वरूपेणैव सम्ब-
न्धान्तरविलक्षणः कर्मप्रवचनीयेन सम्बन्धो ऽवच्छिद्यते क्रियाविशे-
षजनितत्वेन वेति । तत्र स्वरूपेणावच्छेदे विशिष्टक्रियाजनितत्वप्रतीतिः
सम्बन्धविशेषपर्यालोचनालभ्या । तथा हि । अधिब्रह्मदत्ते पञ्चालाः
इति स्वस्वामिभावो ऽयं सम्बन्ध इत्यधिना वेद्यते । ब्रह्मदत्तश्च स्वामी-

श्वरः पञ्चालाश्च जनपदः स्वमिति तयोः सम्बन्धिनोः परिपालनकरादानादिक्रियाप्रभावित एव सम्बन्धो न्याय्य इत्यवगम्यते । एवमभिमन्युरर्जुनतः प्रतीति प्रतिना सादृश्यलक्षणो ऽयं सम्बन्ध इति द्योत्यते । स पुनः सम्बन्धिस्वरूपपर्यालोचनादस्त्रसंप्रहरणादिक्रियाकृत इत्यवगम्यते । इत्थं च शाकल्यसंहितामनु प्रावर्षदित्यत्रापि हेतुफलभावो नामायं सम्बन्ध इत्येतावत्येवायमनुर्विश्राम्यति । पाठविशेषरूपत्वात्संहितायां निशमनक्रियावगतिः । शब्दश्रवणेन हि देवो ऽवर्षदिति सम्बन्धिमहिम्ना विशिष्टक्रियाप्रभावितत्वमवसीयते । केचिदियाननोरेव व्यापार इत्याहुः । स्वरूपावच्छेदेऽपि च क्रियायाः कार्यभूतसम्बन्धापेक्षयातीतत्वात् । कर्म प्रोक्तवन्त इत्यर्थस्तमन्वेत्येव । वस्तुतः क्रियाफलस्यैव सम्बन्धस्य प्रकाशनात् । यथा तु तत्रभवतद्भर्तृहरेस्तत्र तत्राभिप्रायो लक्ष्यते तथा निमित्तविशेषावच्छेद एव कर्मप्रवचनीयकृत इति राद्धान्तः । अधिब्रह्मदत्ते पञ्चाला इति परिपालनक्रियाहेतुत्वं स्वस्वामिभावस्याधिना व्यज्यते । अभिमन्युरर्जुनतः प्रतीत्यत्र पराजयादिकृतो ऽनुकार्यानुकरणभावः प्रतिना प्रकाश्यत इत्यादि सर्वत्र योज्यम् । सुस्तुतमतिस्तुतमित्यादौ तु सुः पूजायामतिरतिक्रमणे चेत्यादिना कर्मप्रवचनीयसंज्ञाधिकारिकी स्वार्थनिरपेक्षैवोपसर्गसंज्ञाबाधनाय प्रवर्तते । यथोक्तम् । कर्मप्रवचनीयत्वं क्रियायोगे विधीयते । षत्वादिविनिवृत्त्यर्थं स्वत्यादीनां हि धर्मिणामिति । आर्थेन तु रूपेण विभागे प्रस्तुते क्रियाविशेषावद्योतकत्वादुपसर्गपदे स्वत्यादिरन्तर्भवतीति नाव्याप्तिः । तदेवं वाक्यादपोद्ध्रियमाणस्य पदस्यापोद्धारार्थविशेषाश्रयेण यथासम्भवं भेदो निरंशकवाक्यव्युत्पत्त्युपायभूतः प्रदर्शितः । अत एव स्वादिपदं वाक्यव्युत्पत्त्यनङ्गत्वाच्छास्त्रे सङ्केतितं सुबन्तपदव्युत्पत्त्युपायभूतं नेह गणनार्हम् । प्रकृतिप्रत्ययवदिति दृष्टान्तपक्षनिक्षिप्तमिति नाव्याप्तिः । पदात्किलासावपोद्धारो न वाक्यात् ॥ १ ॥

तदित्थं पदापोद्धारे प्रदर्शिते तदर्थस्यापोद्धृतस्य सिद्धसाध्यरूपद्वययोगिनो मतभेदेन स्वरूपेण दर्शनार्थमाह ॥

पदार्थानामपोद्धारे जातिर्वा द्रव्यमेव वा ।
पदार्थौ सर्वशब्दानां नित्यावेवोपवर्णितौ ॥ २ ॥

अर्थद्वारेण पदं परीक्ष्यत इति दर्शनभेदेन प्रथममपोद्धारपदार्थविचारः । तथा हि । सर्वेषामपि शब्दानां पदरूपाणां नामाख्यातादिस्वभावानां जातिवादिमते जातिरेवार्थो न द्रव्यम् । द्रव्यवादिमते तु द्रव्यमेव न जातिः । द्वितीयेन वाशब्देन पदार्थान्तरं सूचितं जातिविशिष्टद्रव्याभिधानमिति । अत एव तदेव सङ्कलनारूपं पदार्थाविति स्फुटीकृतम् । अन्यथा चार्थे प्रक्रान्ते वार्थोपसंहारो ऽयं नोपपद्यते । तद्वदभिधाने त्वभिधानं तावत् द्वयोरपि समानम् । विरम्य व्यापाराभावाच्छब्दस्य । वार्थस्तु जातिद्रव्ययोर्गुणप्रधानभावः । यद्वा प्राधान्येनैव भिन्नविषयतया पाणिनिदर्शने जातिद्रव्ये शब्देनाभिधीयेते इत्ययमत्र पक्षः पदार्थावित्युक्तः । तत्र नामपदस्य गौरित्यादेर्गोत्वादिजातिनियतक्रियाविषयसाधनैकार्थसमवेतसंख्याजातिविशेषणभावमात्राभिधेयाया अनाश्रयाया जातेरनुपपत्तेः सामर्थ्यात्प्रतीतं द्रव्यं । एवमाख्यातपदस्यापि विभिन्नक्रियाक्षणसमवेता भिन्नाभिधानप्रत्ययहेतुक्रियाजातिविषया साक्षाद्वाचकशक्तिः । कारकादिजातिस्त्वत्र गुणभूता नामपदगतया च कारकजात्या क्रियाजातिराख्यातपदगता व्यक्तिद्वारेण समन्वयमेति । द्रव्यजातिस्त्वेकार्थसमवायात्साधनशक्तिद्वारेण क्रियायोगमनुभवति । संख्याजातिरप्येकार्थसमवायात्स्वव्यक्त्यात्मना शक्तिमुखेनैव क्रियान्वयमेतीति सर्वपदार्थसमन्वयोपपत्तौ कल्पते वाक्यार्थः । यथा चोत्क्षेपणादिक्षणैरसमयभाविभिरप्यावृत्त्योत्क्षेपणत्वादिजातिरभिव्यज्यते तथा ऽधिश्रयणादिभिः क्रियाक्षणैः पचत्यादिक्रियाजातिरिति विचारयिष्यते ॥ व्यक्तिद्वारकं चास्या नित्याया अपि साध्यत्वमुपपद्यते । उपसर्गादिरप्यत्र दर्शने नामाख्यातसहभावी तदर्थस्य विशेषावद्योतकत्वाज्जातिपदार्थ एव । विशेषस्य विशिष्टविश्रान्तस्यैवावसायात्कर्मप्रवचनीयो ऽपि सम्बन्धजातिनिष्ठ एव । गुणशब्दानामपि शुक्लादीनां गुणजातिवाचिता संज्ञाशब्दानामपि डित्थादिशब्दानां जातिवाचित्वं समर्थयिष्यते । तदित्थं वाजप्यायनाचार्यमतेन सार्वत्रिकी जातिपदार्थव्यवस्थोपपद्यते ॥ व्याडिमते तु सर्वशब्दानां द्रव्यमर्थः तस्यैव साक्षात्क्रियासमन्वयोपपत्तेर्वाक्यार्थाङ्गतया चोदनाविषयत्वात् । यथाह । चोदनासु च तस्यारम्भादिति । एकजातिसमन्वयवशेन चात्र सङ्केतोपपत्तिः । अनभिधीयमाना ऽपि जातिरुपलक्षणीक्रियते शब्दार्थे, यथा गृहादौ का-

कादि । आख्याते ऽपि च सा । भवनाधारद्रव्यप्राधान्यं व्याडिमते । देवदत्तः पचतीति द्रव्येणैव साक्षात्सामानाधिकरण्योपपत्तेः । क्रिया तु गुणभूतात्र, व्यापाराविष्टं हि द्रव्यमाख्यातार्थः, इदं तदिति सर्वनामप्रत्यवमर्शयोग्यं चात्र द्रव्यमिति सार्वत्रिकीयं व्यवस्था । तथा च वक्ष्यति । द्रव्यधर्मा पदार्थे तु द्रव्ये सर्वो ऽर्थ उच्यते इति । अत एव शुक्लादीनामपि द्रव्यपदार्थता सिद्धा । तत्तदुपाधिव्यवच्छिन्नं वा ब्रह्म द्रव्यशब्दवाच्यं सर्वशब्दानां विषय इति वक्ष्यत एव । व्यक्तिपर्यायो वा द्रव्यशब्द इति जातिव्यक्तिविकल्पेन सर्वशब्दविषयः, तथा च सर्वशब्दानामित्यभिधानात् । पदादप्यपोद्धारे प्रकृतिप्रत्ययरूपस्यापि शब्दस्य यथायोगं क्रियाकारकसंख्यादिरपोद्धारपदार्थो जातिव्यक्तिभेदेन समाम्नातः । उभयस्यापि वा शब्दात्प्रतीतेरुभयं पदार्थः । गुणप्रधानभावभेदाऽऽश्रयस्तु मतविकल्पः । नित्यत्वोपवर्णनं च सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे इत्यत्र भाष्ये यस्मिंस्तत्त्वं च न विहन्यते इति द्रव्यस्यापि नित्यत्वम् । प्रवाहनित्यतया शब्दात्सदैव प्रतीतेः ॥ २ ॥

तदेवं दर्शनभेदेन जातिर्द्रव्यं वा पदार्थ इत्युक्ते जातिपदार्थविषयशास्त्रोपयोगी विचारो ऽत्र समुद्दिशे । पदस्य हि परीक्षार्थमिदं काण्डं, अर्थद्वारेण च पदपरीक्षा, वाक्यार्थोपयिकत्वेन च तद्विचार इति । जातिपदार्थनये वाक्यार्थभूताख्यातपदवाच्यमिति क्रियया कथं समन्वयः साधनेन हि क्रिया ऽन्वेति न च जातिः साधनम् । तदाश्रयः साधनमिति चेत्, एवमपि जातेः साक्षाच्छब्देन चोदितत्वात्सामर्थ्यात्तदाधारप्रतिपत्तौ यथाचोदितानुषङ्ग इति असम्भवे प्रतिनिधिर्माभून्नित्यस्य कर्मणः काम्यस्य वा प्रवृत्तस्य लोप इत्यपदिश्य इति विध्यनुपपत्तिरित्याशङ्क्य तत्समर्थनामाह ॥

केषांचित्साहचर्येण जातिः शक्त्युपलक्षणं ।
खदिरादिष्वशक्तेषु शक्तिः प्रतिनिधीयते ॥ ३ ॥

इह केषांचिज्जातिवादिनामेकार्थसमवायाच्छक्तेः प्रतिपादने जातिरुपलक्षणमुपाय इति मतम् । अन्येषां पुनस्तात्पर्येण जातिरेव शब्देन प्रतिपाद्यते, कार्ययोगस्तु तस्याः क्वचित्साक्षात्क्वचिद्व्यक्तिद्वारेणेति मतम् । अथ वा केषांचिदिति । शब्दानां ये साधनाभिधायिनः तत्र

शक्तितात्पर्येण जातेरुपलक्षणत्वान्नान्तरीयकमुपादानं शक्तिवाचिन्या विभक्तेः केवलाया अप्रयोगार्हत्वात्ततश्च प्रातिपदिकस्यावश्यमुपादानमिति तद्वाच्यया जात्या शक्तिरवच्छिद्यते सति सम्भवे । तदभावे तु तत्सदृशापरजातिसहचरितापि । प्रत्यर्थं साधनश्रुत्युपादाने ऽपि जातिविशेषस्यासम्भवे क्रियासाधनशक्त्यावेदनपरतया जातेः प्रयोगान्माभूत्प्रधानभूतायाः शक्तेरपि त्यागे क्रियाया असंपत्तिरिति शिष्टसमाचारादन्यजातीयद्रव्यगतापि शक्तिः परिगृह्यते। नचैवमतिप्रसङ्गः । चोदितप्रतिनिधिविषय एवैतस्य न्यायस्येष्टत्वात् । तथा च गोदोहादिचोदनासु तदसामर्थ्येन महिष्याद्याक्षेपप्रसङ्गः । उपलक्षणत्वाच्च जातिर्नियमं न विधत्ते । तद्यथा । उपघातकनिवारणपरे वाक्ये काकेभ्यो दधि रक्ष्यतामिति सदृशोपादाने श्रौतार्थत्यागो न भवति। यत्र च सम्भवश्चोदितस्य, श्रौतस्यार्थस्य तत्र श्रुतिः सकला। तस्मात्खदिरे बध्नाति पलाशे बध्नातीत्यादौ खदिरादेर्बन्धनसमर्थस्यालाभे तत्सदृशकदरादिशक्तसाधनपरिग्रहो युज्यते । अनाधारायाः शक्तेरसम्भवान्नान्तरीयकत्वेन जातेरुपादानं, नियमस्याविधानात् । जातिर्हि शक्त्युपलपलक्षणं नकार्ययोगिनीति तदाश्रयस्याशक्तत्वेन अन्तरेण द्रव्यान्तरगतापि शक्तिर्गृह्यते। यदि तु तज्जातीयमेव शक्तं स्यात्तदा सन्निहितपरित्यागे कारणाभावात्तज्जातीयमेवोपादीयत । तदशक्तत्वे तूपलक्षणस्योपलक्षणं चरितार्थत्वादसत्यपि तत्कार्ययोगे तदुपलक्षिता शक्तिः शास्त्रचोदितेत्यर्थान्तरगतार्थपर्युदस्तत्वादुपादीयत इति नियमो नास्ति । सदृशार्थान्तरगता च शक्तिर्गृह्यत इति नातिप्रसङ्गः ॥३॥

अथ येषां जातिवादिनां मते तात्पर्येण जातिरभिधेया न शक्त्युपलक्षणं तेषां कथं प्रतिनिधिरुपपद्यत इत्याशङ्क्याह ।

> अस्वातन्त्र्यफलो बन्धिः प्रमाणादीव शिष्यते ।
> अतो जात्यभिधाने ऽपि शक्तिहीनं न गृह्यते ॥ ४ ॥

अत इत्यस्वातन्त्र्यफलस्य बन्धे विधानाच्चोदनाजातेः प्रतिपाद्यत्वे ऽप्युपलक्षणत्वाभावे ऽप्यस्वातन्त्र्यप्रयोजनबन्धिविधिसामर्थ्याच्छक्तिहीनस्य खदिरादेस्त्यागे शक्तं कदरादि प्रतिनिधीयते। वाक्यार्थभूता हि बन्धिक्रिया प्रधानमिति तत्संपादनशक्तस्य पदार्थस्य परिग्रहो न्याय्यः । ननु च दृष्टफले बन्धौ को ऽनुरोध इत्याशङ्क्योक्तं

प्रमाणादीव शिष्यते इति। यथा दृष्टफलं प्रमाणादि चोदितं तथा तद-ङ्गभूतो ऽपि बन्धिरिति सर्वथा, ऽसावनुरोध्यः। तथा ह्यसति पशोर्यूपे बन्धने प्रमाणाद्यनुपपत्तौ अवदानग्रहाभावात् स्वर्गफलस्य यजेरेवासंपत्तिः स्यादिति तदनुरोधात्तदङ्गसपत्त्यर्थं तत्समुचितसाधनाक्षेपः। तत्र प्रमाणं हिंसाप्रारम्भः। मीञो हिंसार्थस्य ल्युट्यंऽविषयरूपमात्वे च कृते मानं तस्यारम्भः प्रशब्देन द्योत्यते। आदिग्रहणादालम्भनादेरवदानग्रहणपर्यन्तस्य तदुत्तरस्य प्राकरणिकस्याङ्गकलापस्यानुरोधः। अथ कथ मत्र पक्षद्वये न्यायः, यदि नाम ज्ञातः प्रकृत्यर्थभूतायाः शक्तयवच्छेदेनोपात्ताया असम्भवद्तज्जात्यवच्छिन्नस्याशक्तत्वात्तथापि प्रत्ययार्थस्य शक्तेरवच्छेद्याया अपि त्यागो न युक्तो ऽपित्वन्यगतापि सा गृह्यते। मा भूद्वाचिनः पदस्यानर्थक्यं वाक्यार्थस्य च क्रियाया असंपत्तिरिति गामालभेतेत्यादौ च सर्वत्र योग्यव्यक्तिविषयैव क्रियावतिष्ठत इति प्रतिनिधावपि किमितिसंभ्रमः ॥ ४ ॥

इदानीमत्रैव लिङ्गेनापि प्रतिनिधिमुपपादयति।

संश्लेषमात्रं बध्नातिर्यदि स्यात्तु विवक्षितः।
शक्त्याश्रये ततो लिङ्गं प्रमाणाद्यनुशासनम् ॥ ५ ॥

बध्नात्यर्थ उपचाराद्‌बध्नातिरित्युक्तं। संश्लेषो यूपे पशोर्योजनं देवास्वातन्त्र्यलक्षणं स्वफलानपेक्षं। तन्मात्रं तद्यदि बध्नात्यर्थो ऽभिमतस्तदा तस्य खदिरलतयापि सम्पाद्यत्वात्सम्भवे कदरोपादाने सामर्थ्यं नास्तीति ततः संश्लेषादुत्तरकालं प्रमाणादीनां पशुमालभेत हृदये ऽवद्यति अथ वक्षसीत्यादिवचनेन यदनुशासनं तदत्र समर्थद्रव्योपादाने लिङ्गमनुमानं। अथ वा पूर्वं बन्धिरेव लिङ्गमासीत्, इदानीं संश्लेषमात्रं बध्नातिस्ततः प्रमाणाद्यनुशासनं तदत्र समर्थद्रव्योपादाने लिङ्गमनुमानम्। अथ वा पूर्वं बन्धिरेव लिङ्गमासीत् इदानीं यदि संश्लेषमात्रं बध्नातिस्ततः प्रमाणाद्यनुशासनं लिङ्गमित्यर्थः। पशुविशसनाङ्गस्य हि बन्ध्यर्थस्यात्रोपादानं युक्तं। असमर्थश्च विशसने बध्नात्यर्थो न तदङ्गमिति एकप्रकरणोपात्तप्रमाणाद्यर्थपर्यालोचनालभ्यः प्रतिनिधिः पूर्वं पदार्थसामर्थ्यात्। अनन्तरं वाक्यार्थसामर्थ्यात्प्रतिनिधिरुक्तः। सम्प्रति करणसामर्थ्यादिति पक्षत्र-

ये विशेषः। शक्तेराश्रयः कदरद्रव्यं तत्रोपादीयमाने लिङ्गमिति सम्बन्धः। यद्वा शक्तिः कार्यस्य निर्वर्तको द्रव्यस्यात्मातिशयः तदाश्रये तदभ्युपगम इत्यर्थः। तदेवं, यदुक्तं वाक्यकाण्डे। यश्च जातिसमुद्देशे प्रतिनिधिं प्रत्यपरो दर्शनभेद इति सोऽयमिह व्याख्यातः। तत्र पुनरन्यो दर्शनभेदः प्रतिपादितः। असम्भवनियमत्यागो नियममात्रबाधश्चेति। तथा हि, व्रीहिभिर्यजेतेति देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागस्य यज्यर्थत्वाद्यजतिक्रियैकदेशभावापन्नं द्रव्यैकमात्रं यजेतेत्येव सामर्थ्यात्प्राप्तम्। एतावानेव हि यज्यर्थ इति श्रुतिप्राप्तसन्निधानमेव द्रव्यमात्रम्। द्रव्यदेवतारहितस्य त्यागमात्रस्य यज्यर्थत्वायोगात्प्रतीते तस्मिन्नर्थसामर्थ्यादनन्तरं द्रव्याक्षेपस्यायोगात्। इत्थं च क्रियाप्रधानत्वेऽव्याख्यातस्य, तदेकदेशभूतं साधनाधारमपि द्रव्यसामान्यं श्रुतिप्राप्तसन्निधानं शाब्दमेव। तत्र व्रीहिभिरिति व्रीहित्वेनाविरुद्धैकार्थसमवायेन विशेषणपरिपोषः। निर्विशेषस्य सामान्यस्याभावात्। अध्यावापार्था हि व्रीहिश्रुतिः शब्दसामर्थ्यप्राप्तं द्रव्यत्वमात्रमविरोधान्न बाधते। तद्धि श्रुतिसामर्थ्यप्राप्तं, व्रीहित्वं पुनरर्थसामर्थ्यायातं निर्विशेषस्य सामान्यस्याभावात्। एवं च द्रव्यत्वमात्रस्य श्रुत्याऽङ्गभावश्चोदितो न व्रीहित्वस्य विशेषस्येति, तदसम्भवेऽपि विशेषान्तरेण सामान्यमात्रस्य परिपोषे प्रतिनिधिविषये चोदितस्य बाधा न भवति। ननु चाध्यावापे व्रीहिभिर्द्रव्यत्वस्याऽबाधितत्वाद्विकल्पः प्राप्नोति सर्वत्र व्रीहिभिर्यवैर्वेत्यादि। अविशिष्टं हि द्रव्यत्वं श्रुतिसामर्थ्यप्राप्तं, तस्य चेद्व्रीहिश्रुत्या विशेषान्तरादवच्छेदो न क्रियते तदा तदपि विशेषान्तरं तेन स्वीकृतं प्राप्तसन्निध्येवेति विकल्पप्रसङ्गः। तथा च व्रीहिश्रुतेरानर्थक्यम्॥ अत्रोच्यते॥ इह व्रीहित्वेन द्रव्यत्वे विशेषिते वस्तुसामर्थ्याद्यवत्वादीनामसम्भवः। न हि यत्र व्रीहित्वैकार्थसमवायि द्रव्यत्वं तत्रैव यवत्वैकार्थसमवायि सम्भवति। ततश्चासम्भवनियमो नामायं। द्विप्रकारो हि नियमः, कश्चिच्छब्दसामर्थ्यायातो भवति यत्र पक्षप्राप्तौ सत्यां श्रुतिः। यथा व्यक्तौ पदार्थे विप्रतिषेधे परमिति। कश्चित्पुनरसत्यपि शब्दव्यापारे पदार्थानामितरेतररूपसाङ्कर्याभावादेकचोदना तदन्यनिवृत्तिफलेति, पदार्थस्वरूपविमर्शायातोऽसम्भवनियम इत्युच्यते। तथा चेह शब्दसामर्थ्यायातं द्रव्यत्वमिति व्रीहिभिरिति तत्राध्यावापः शब्दव्यापारः। अखण्डेऽपि हि वाक्यार्थनयेऽपो-

आरदशागतो भेदसंसर्गादिविकल्पः । तत्र व्याडिमते भेदो वाक्यार्थः पदवाच्यानां द्रव्याणां द्रव्यान्तरनिवृत्तितात्पर्येणाभिधेयत्वात् । जातिवादिनो वाजप्यायनस्य तु मते संसर्गो वाक्यार्थः सामान्यानां संश्लेषमात्ररूपत्वाद्वाक्यार्थस्य । इयति चरितार्थे व्रीहिशब्दे व्रीहित्वस्य यवत्वादिभिर्विरुद्ध एकस्मिन्नर्थे समवाय इति तत्र तानि निवर्त्तन्ते । ततश्च प्रतिनिधौ वस्तुसामर्थ्यायातस्य नियमस्य बाधेऽपि शाब्दस्य द्रव्यत्वमात्रस्याबाधितत्वान्न चोदितार्थत्यागः । ननु इवनिर्विशेषस्य सामान्यस्यासम्भवात् यजिना विशेषनिष्ठमेव द्रव्यत्वमाक्षिप्तमिति सर्वविशेषाणां श्रुतिसामर्थ्यप्राप्तत्वाद्व्रीहिभिरिति पुनः श्रुतिर्नियमफलैव श्रौतेनापिरूपेण सञ्जातेति कथं श्रौतार्थत्यागः । प्रतिनिधौ नैतन्न्याय्यम् । न हि शब्दो वस्तुचिन्तामनुसरति कस्य चिदेव वस्तुभागस्य शब्दव्यापारविषयत्वात् । तथा च यजतिशब्दस्येयत्येव सामर्थ्यं द्रव्यमात्राक्षेपे, न तु तद्विशेषे । अन्यथा निर्गुणस्य च द्रव्यस्यासम्भवात् गुणस्याप्याक्षेपको ऽसौ किमिति न वर्ण्यते । तस्माद्द्रव्यत्वमात्रस्यैवाक्षेपः शाब्द इति तत्परिपोषाय विशेषान्तरावापो न नियमफल इति शास्त्रेणापर्युदस्तानां विशेषान्तराणां प्रतिनिधिसिद्धिः । तदित्थमसम्भवनियमत्यागो वर्णितः । नियममात्रबाधश्चाप्युच्यते । इह सर्वत्रैव क्रिया प्रधानं वाक्यार्थः । तया च स्वसिध्यर्थं योग्यद्रव्यमाक्षिप्यते साधनं । तदेव च पदान्तरेण विशिष्टं कथ्यते । इत्थं स्थिते यत्र श्रुतस्य साधनस्यासम्भवस्तत्र प्रधानभूतक्रियासम्पत्त्यर्थं साधनान्तरं प्रतिनिधीयते । क्रिया हि न प्रतिनिधीयते प्राधान्यात् । क्रियान्तराश्रयणे च कर्मान्तरस्याचोदितस्यानुष्ठानाच्छास्त्रस्योल्लङ्घनं स्यादिति गुणभूतस्य साधनस्यैव प्रतिनिधिराचरितः शिष्टैः । तत्र च प्रधानभूतक्रियापदार्थाक्षिप्तस्य शास्त्रितस्य साधनमात्रस्य न त्यागः, अपि तु व्रीह्यादिपदोपात्तस्य द्रव्यविषयस्य नियममात्रस्य बाधः स च न दोषाय । शक्तिमात्रस्य साधनरूपस्य क्रियासामर्थ्याक्षिप्तस्य प्राधान्याच्छास्त्रचोदितस्योपात्ताधाररूपद्रव्याभावे तदपरतदाधारभूतद्रव्योपादाने ऽपि तस्यापरित्यागाच्चोदितार्थोल्लङ्घनाभावात् ॥ ५ ॥

तदेवमेतदनन्तरकाण्डे दर्शनद्वयमुपपादितमिति यथासम्भवं प्रतिनिधिश्च चिन्तितः । इदानीं जातौ शब्देनाभिधीयमानायां

तत्र जात्यन्तराभावान्निर्निमित्ता शब्दस्य प्रवृत्तिरायातेत्याशङ्क्योपपादयितुमाह ॥

स्वा जातिः प्रथमं शब्दैः सर्वैरेवाभिधीयते ।
ततो ऽर्थजातिरूपेषु तदध्यारोपकल्पना ॥ ६ ॥

स्वा असाधारणी आत्मीया गोशब्दत्वादिका न तु सकलशब्दसाधारणी शब्दत्वादिः। एवं चासाधारणत्वेन विशेषणात्तया सम्बन्धाव्यभिचारः। शब्दस्यार्थजात्या सम्बन्धव्यभिचारः । शब्दस्यार्थजात्या सम्बन्धव्यभिचारे ऽपीति स्वा जातिरेव मुख्यमभिधेयमित्युक्तं भवति। तथा च वाक्यकारः न वा शब्दपूर्वको ह्यर्थे सम्प्रत्यय इति। अत एवाव्यभिचारितया स्वरूपजातेरर्थजात्यभिधाने शब्दस्य नान्तरीयकमभिधानमिति प्रथममित्याह। यदभेदेन यत्प्रतिपत्तिः तदवश्यं तत्र प्रतिपत्तव्यमित्येतावतात्र प्राथम्यं न तु क्रमेणाभिधानम् । यद्वा सम्बन्धव्युत्पत्तिकालापेक्षं प्राथम्यम्। तथा हि सम्बन्धव्युत्पत्तिकाले ऽर्थजात्या नास्ति सम्बन्धः। तथात्वे वाचकत्वेन तत्र विनियोगो ऽनर्थकः स्यात्। अर्थस्य प्रतिपन्नत्वादिति सो ऽर्थस्तावत्तेन शब्देन न प्रतिपन्नः। यदि च स्वजात्यभिधानं तदानीं न स्यात्, तदानर्थकत्वाद्विभक्तियोगो न स्यादिति प्राक्संज्ञिनाभिसम्बन्धात्संज्ञा रूपपदार्थिकेत्युक्तं । रूपं हि स्वरूपं स्वाजातिर्वा इति दर्शनभेदेन कथ्यते । सर्वैरिति। स्वरूपपरैरर्थपरैश्च तस्या एव स्वरूपतया व्यवहाराच्छब्दस्वरूपेणावस्थिता जातिः प्रतिपद्यते । अर्थस्य झटित्येव शब्दस्वरूपाभेदेनावबोधे ऽपि यथाप्रतिपादितक्रमाश्रयेण ततः स्वजातिप्रत्यायनादनन्तरं अर्थजातीनां गोत्वादीनामात्मसु तस्याः शब्दजातेः समारोपस्य कल्पना न परमार्थः शब्दविवर्तत्वेनार्थस्य शब्दात्तत्त्वतो भेदाभावात्। यद्वा सम्बन्धव्युत्पत्तिकाले गौरयमर्थ इत्यर्थजात्या शब्दजातेरत्यन्तभेदात्सामानाधिकरण्यान्यथानुपपत्त्याऽभेदाध्यारोपः कल्प्यते। यथा गौर्वाहीक इति। अन्यथा सङ्केतस्यैव कर्तुमशक्यत्वात्। यथा चायमनादिरपौरुषेयो वाच्यवाचकभावः तथाध्यारोपो ऽपि। अन्यथा वाच्यवाचकभाव एव न घटेत । तथा बौद्धस्य दृश्यविकल्पार्थैकीकारो भेदानध्यवसायलक्षणः। ननु यथा गौर्वाहीक इत्यत्र पुरुषेच्छया ऽध्यारोपः । व्यवहारे शब्दार्थयोः सदैवाभेदावसायात्क-

थमियं प्रतिवर्णमनभिव्यक्ता साधारणी जातिरसमसमयभाविभि-र्वर्णैरभिव्यज्यत इति चेत् यथोत्क्षेपणत्वादिजातिरिति ब्रूमः। तथा हि प्रत्येकं कर्मक्षणानामुपव्यञ्जकत्वे ऽपि यः प्रथम उत्क्षेपणक्षणः स प-रमाणुमात्रदेशाक्रमणमात्ररूपत्वात् भ्रमणक्षणात् सारूप्यवशादनव-धार्यमाणभेद एकैको ऽसमर्थो नियतजात्यभिव्यञ्जन इति क्षणान्तरमपे-क्षते । न च तस्य भ्रमणक्षणाद्विशेषो नास्ति उपक्रम एवोत्क्षिपामीत्येवं प्रयत्नजनितत्वात् । एवं गोशब्दमुच्चारयामीत्ययं प्रयत्नो यद्यपि गगनशब्दजनकात्प्रयत्नादन्य एव हेतुभेदाच्च गकारयोरपि भेद एव तथापि सादृश्यादसौ दुरवधार इति व्यञ्जको ऽपि सन् प्रथमो ध्वनिरस्फुटमभिव्यनक्तीत्यावर्तमानो ऽपि न विशदतरसामान्यविशेषा-भिव्यक्तौ हेतुः। यदा त्ववयवप्रबन्धः क्रमेणोपलब्धो भवति, अथ शब्दजातिविशेषोपाधियुक्ता व्यवहारा अवतिष्ठन्ते। तदानीं साहच-र्यात्परस्परावच्छेदवशेन विलक्षणतया। प्रतिभासनात् । यथा च श्लोकः सकृत्पठ्यमानो नावधार्यते अभ्यासेन तु स्फुटावभासः, तथा चरमत्वेन विचकास्ति रत्नतत्ववत्स्फोटतत्वं । प्रथमाक्षरेण हि जातेराभासमात्रं जन्यते तदुत्तरोत्तरवर्णकलापेन तु स्फुटतरस्फुटत-परिच्छेदाधानं। संस्कारविशेषोत्पादनद्वारेणाभिव्यक्तिविशेषस्य रत्न-तत्वादौ दृष्टेः। तस्माच्छब्दादर्थं प्रतिपद्यामहे इति व्यवहाराद्वर्णानामर्-र्थावसायजनकत्वानुपपत्तेः प्रक्रियाभङ्गस्य प्रथमकाण्ड एव विहि-तत्वान्निरवयवं प्रत्यायकं शब्दतत्वं जातिव्यक्तिभेदेन भिन्नं स्फो-टस्वभावमेवाङ्गीकार्यं । गौरयमर्थ इति च वाचकाभेदेन वाच्यप्रती-तेः तदध्यासखचितवपुर्व्यवहार्यो ऽर्थः। तत्र च स्वरूपस्य वाच्यता प्रथमकाण्ड एव निर्णीता इह तु सम्बन्धसमुद्देशे ऽपि निर्णेष्यते ॥६॥

तत्रैतत्स्याच्छब्दसमवायि सामान्यं व्यधिकरणत्वात्कथमर्थजा-तिमभेदेन व्यपदिशेदित्याशङ्क्य निदर्शनेनैतद् व्युत्पादयति ॥

यथा रक्ते गुणे तत्वं कषाये व्यपदिश्यते ।
संयोगिसन्निकर्षाच्च वस्त्रादिष्वपि गृह्यते ॥ ७ ॥
तथा शब्दार्थसम्बन्धाच्छब्दे जातिरवस्थिता ।
व्यपदेशे ऽर्थजातीनां जातिकार्याय कल्पते ॥ ८ ॥

रक्ते गुणे तत्वम् । तस्य रक्तस्य गुणस्य भावो रक्तत्वं लौहित्यसामान्यं गुणव्यक्तिसमवेतमुच्यते । तत्समवेतसमवायात्कषाये रक्तगुणाधारे द्रव्ये व्यपदिश्यते व्यपदेशाय कल्पते। तद्विशेषणभूतं हि तत्कषायद्रव्यमभिधीयते, लोहिता लाक्षेति। तेन संयोगिनो वस्त्रादयः, तयोः संयोगिनोः कषायवस्त्रयोः सन्निकर्षः सम्भेदः, तस्मान्निमित्तात्तत्रापि तल्लौहित्यं गृह्यते। संयुक्तसमवेतसमवायाद्वस्त्रादिष्वपि लौहित्यनिमित्तो व्यपदेशः। लोहितं वस्त्रमित्यर्थः। तथा शब्दार्थसम्बन्धादिति । लोहितगुणकषायद्रव्यसम्बन्धस्थानीयात्समानाधिकरणतयावस्थितात्स्वाभाविकात्केवलं व्युत्पत्तिकालेनिर्ज्ञातात्तदन्यथानुपपत्त्यैवाध्यारोपस्य कल्पनात्सम्बन्धादेव शब्दजात्या व्यपदेशः। अथात्रार्थजातिस्तस्या एव वाच्यत्वं प्रक्रम्य व्यपदेशे कल्पते स्वरूपाभेदेन जातिकार्याय कल्पते। जात्यादिशब्दे जातिषु वाचकत्वेन प्रवर्त्तमाने स्थिता जातिर्न केवलं व्यपदेशाय कल्पते यावज्जातिकार्याय च । अथ वा व्यपदेशे सति जातिकार्याय कल्पत इत्यर्थः। निःसामान्यानि सामान्यानीत्यर्थः। जातीनां स्वतो जातिरहितत्वे तत्कार्यं शब्दप्रत्ययानुवृत्तिलक्षणम्। शब्दार्थयोः सो ऽयमित्यभेदेन सम्बन्धाच्छब्दसमवायिनीजातिरर्थेनाध्यारोपिताभेदा सम्पादयन्ती तदात्मना सम्पद्यत इत्युपचर्यते। व्यक्तिरूपे च शब्दे जातेः समवायो न तु वर्णेष्वित्यवस्थितेत्युपपद्यते । वर्णानां हि यौगपद्याभावादवाचकत्वमिति कथं तत्र शब्दजातेः समवायः स्यात् । केवलं स्फोटस्य जातिव्यक्तिभेदेन दर्शनद्वयमिति व्यक्तिस्फोटे जातिः समवेता। अर्थभेदेन हि भिन्नस्य नित्यशब्दस्याभिन्नाभिधानप्रत्ययहेतुर्जातिरवश्याभ्युपगन्तव्या। अत एव तया छुरिताया व्यक्तेरेव वाचकत्वं। उपलक्षणभूता तु जातिराश्रीयते इति कथमत्राननुयायिन्या व्यक्तेर्वाचकत्वमिति न चोदनीयम्। शब्दार्थसम्बन्धश्चात्र योग्यतालक्षणो ऽभिप्रेतः, सर्वो हि शब्दः संज्ञात्वेन विनियुज्यमानः सर्वत्रार्थे योग्यतालक्षणेन सम्बन्धेन सम्बद्धः। केवलं शक्त्यवच्छेदमात्रे संज्ञाकर्त्तुर्व्यापारो नत्वपूर्वसङ्केतकरणे, अर्थसम्बन्धस्यापौरुषेयत्वात्। एवं चादैक्षु वृद्धिशब्दो नापूर्व एवं सकेतित इति सर्वेषामनेकार्थत्वात् वक्तृभेदाद्वानेकत्वे समानाकारप्रत्ययनिबन्धनं जातिरेषणीया । तद्यथा आकाशस्य संयोगिभेदेन कल्पितभेदस्यानेकत्वे सत्याकाशत्वं वक्ष्यते। नचैवं

सर्वस्मात्सर्वार्थप्रतीतिप्रसङ्गः । प्रसिद्धिवशेनार्थप्रतीतेः कुत चित्कस्य चित्प्रसिद्धत्वात् । प्रसिद्धानां चार्थानामर्थप्रकरणादयो विभागहेतव उक्ताः । तद्यथा गोशब्देन नवस्वर्थेषु सन्निहितेष्वपि प्रकरणादेः प्रतिनियतार्थावसायः । तदेवं शब्दजात्या शब्दव्यक्तिर्वाचिका प्रथममभेदेन व्यपदिश्यते ततो ऽर्थजातिः ततस्तद्व्यक्तिरित्ययं वास्तवः क्रमः । प्रत्यायने तु अक्रमतैव । शब्दाच्छुरितत्वे ऽपि चार्थस्य न स्वरूपव्यपगमः । यथा ह्यालोकाच्छुरितो ऽपि घटो न स्वरूपेण तिरोभवति एवं शब्दस्वरूपोपरक्तो ऽर्थः । स्वरूपारोपेण शब्दालोकयोरर्थप्रकाशकत्वस्यैवम्विधस्य दृष्टेः । यथा च गौर्वाहीक इत्यत्र न गोत्वमात्रं प्रतीयते अपि तु अध्यारोपितगोरूपो वाहीकः । एवमिहापि । नतु स्फटिकमणाविवार्थे शब्दजातेः समावेशो विवक्षितः तस्यैव वाहीकवत्प्रत्याय्यत्वात् । स्वाभाविकश्चायमर्थप्रत्यायने शब्दानामभेदसम्बन्धो ऽभ्युपाय इति प्रतिपाद्यो ऽपि तथैव प्रतिपद्यते । न हि पुरुषाधीनमेतत् । अनादौ संसारे ऽनेनैव प्रकारेण सम्बन्धव्युत्पत्तेः को ऽत्र नियमतो ऽध्यारोपयिता कल्प्यतां । अव्युत्पन्नसङ्केतस्यापि चाभिन्नप्रत्ययोत्पत्तेरर्थजातिरप्यस्तीति न शब्दजातिरेवाध्यारोपिता ऽस्त्विति वाच्यं । शाब्दी चेयमेवम्विधा प्रतीतिरिति चाक्षुषेण रक्तादिप्रत्ययेन निदर्शनभूतेन व्युत्पादिता । वस्तुसन्निवेशित्वाभावे ऽपि च शब्दजातेरयमनादिरध्यारोपो रूढः । सदैव व्यवहारे शब्दार्थयोरभेदावसायाद्भेदस्यापि च गौर्वाहीक इति वत् प्रतिज्ञानान्मिथ्याज्ञानमिदं न भवति । प्राक्सम्बन्धसम्वेदनसमयादर्थजातयो भेदेनावभान्त्येव । अव्युत्पन्नसङ्केतस्य बालकस्य पुरो ऽवस्थितेषु सास्नादिमत्सु पिण्डेषु भिन्नः प्रत्यय उत्पद्यते तदा वाचकसन्निधानाभावादभिन्नप्रत्ययहेतुरर्थजातिरवधार्यते । अत एव कथं भेदेन तदनिर्धारितायामर्थजातौ शब्दजातिः समारोप्यत इत्यादि न चोदनीयम् ॥ ७ ॥ ८ ॥

जातिकार्याय कल्पत इत्युक्तमेवार्थमभिव्यनक्ति ॥

जातिशब्दैकशेषे सा जातीनां जातिरिष्यते ।
शब्दजातय इत्यत्र तज्जातिः शब्दजातिषु ॥ ९ ॥

आकृत्यभिधानाद्वैकविभक्तौ वाजप्यायन इति जातिपक्षे प्रत्याख्यानादेकशेषस्य, तत्फलमेकशब्दप्रयोगो ऽत्रैकशेष उक्तः । सहविव-

क्षा चैकशेषेण लक्ष्यते। जातिशब्दैकशेषे प्रसक्त इति वा योजनीयं। सेति शब्दजातिः। अर्थजातीनामभेदेन प्रत्यवस्यमाना जातिशब्दगता जातिरेकशब्दवत्त्वं, सम्पादयति जातिकार्यं। तद्यथा गावौ वृक्षा इत्यादिरभिन्नसामान्यनिबन्धनस्तदेकार्थसमवायात्समाश्रितविशिष्टसंख्य एकशब्दप्रयोगः। तथा जातय इमा इत्ययमपि जात्याश्रयापरजात्यभावाद्वाचकजात्यध्यासाश्रय उपपद्यते। शब्दगतं च सामान्यं जातिवाचककार्यमुपचरतीत्युच्यते न त्वर्थजातिष्वेवेति नियमः केन चिक्रियत इति। यदा शब्दजातयोऽपि प्रत्याय्याः तदाऽऽस्वप्यभिधानगतं जातिकार्याय कल्पत एवेत्याह शब्दजातय इत्यत्रेति। तज्जातिः शब्दगतं सामान्यम्। शब्दजातय इमा इत्यत्रैकपदप्रयोगे तस्योच्चारितस्य शब्दजातिशब्दस्य या जातिः सा शब्दजातिषु गोशब्दत्वादिकासु व्यक्तिस्थानीयासु प्रतिपाद्यास्वभिन्नशब्दप्रयोगे निबन्धनमित्यर्थः॥ ९॥

यद्येवं शब्दजातिः शब्दगतानामपि जातीनामन्या वाचकजातिस्तासामप्यन्येत्यनवस्थाप्रसङ्ग इत्याशङ्क्याह॥

या शब्दजातिः शब्देषु शब्देभ्यो भिन्नलक्षणा।
जातिः सा शब्दजातित्वमप्यतिक्रम्य वर्त्तते॥ १०॥

प्रयोक्तृभेदाद्बहुषु शब्दजातिशब्देषु अभिन्नाप्रत्ययनिबन्धना या जातिस्तेभ्य एव शब्देभ्यः स्वाश्रयभूतेभ्यो भिन्नस्वभावा सा गोशब्दत्वादिशब्दजातिवर्गान्तःपातिनी न तु व्यपदेशान्तरार्हा। शब्दजातिशब्दस्यापि गोशब्दत्वादिवत् शब्दजातय इत्यनेनैवैकशब्दप्रयोगे सापि प्रत्याय्यत इति न प्रयोगानवस्थापत्तिरित्यभिप्रायः॥ १०॥

तदेवं स्वनिकायसिद्धाध्यासदर्शनाश्रयेण सार्वत्रिकी जातिपदार्थव्यवस्था दर्शिता। स्वरूपभूता हि जातिः सर्वेषां। शब्दानामन्तरङ्गत्वादसाधारणत्वादहेयत्वाच्च प्रथमं प्रतिपाद्या। इदानीमध्यासानाश्रयेणापि प्रौढवादितया जातिपदार्थव्याप्तिमुपपादयितुमाह॥

अर्थजात्यभिधानेऽपि शब्दजात्यभिधायिनः।
व्यापारलक्षणा यस्मात्पदार्थाः समवस्थिताः॥ ११॥

अन्यथा चात्र सम्बन्धः । तथाहि; अस्तु शब्दजातेरर्थजातीनां जातिकार्यं, सम्बन्धव्युत्पत्तिस्तु न घटते । स यत्र हि सङ्केतस्तत्र शब्दजातिरध्यस्यते । स एव त्वनेकत्वादर्थजातीनां सामान्यान्तरमन्तरेण न सम्भवतीत्याह । अर्थं जात्यभिधाने ऽपीत्यादि । यदापि शुद्धा पदार्थजातयः शब्दैरभिधीयन्त इत्याश्रीयते तदापि सर्वे जात्यभिधायिनो जात्यादिशब्दा अपि तदा जातिवाचिन एव । ननु निःसामान्यानि सामान्यानीति सिद्धान्तात्कथं जात्यादिशब्दा अपि जात्याधारां जातिमभिदध्युरित्याह । व्यापारलक्षणा इति । व्यापारः कार्यं प्रयोजनं तदेव लक्ष्यते ऽनेनेति लक्षणं हेतुर्येषां पदप्रत्याय्यानामर्थानां ते तथा नियमितस्वरूपाः । अयमाशयः । वैशेषिकादीनां भवन्तु निःसामान्यानि सामान्यानि, तानि हि व्यक्तिष्वन्वयप्रत्ययावसेयानि परोपाधिरूपाणि स्वतन्त्रव्यक्तिवादिदन्तावभासितत्वाभावात् सामान्यान्तरेण नोपाधीयन्ते । वैयाकरणानां शब्दार्थो ऽर्थ इत्यभ्युपेयतामन्वयिरूपावच्छेदेन शब्दस्य प्रत्ययस्योत्पत्तेर्जातिष्वपि जातिरविरुद्धा ऽभ्युपगम्या । एतदेव हि व्यक्तिष्वपि जात्यभ्युपगमे निमित्तमित्यत्रापि तथाभ्युपगमे कः प्रद्वेषः । प्रत्यक्षा अपि च पदार्थाः स्वकार्यं विज्ञानादिकं कुर्वन्तः, सन्तीति व्यवह्रियन्ते किं पुनः शब्दवाच्याः पदार्था इति सामान्यवचनाद् द्रव्यादयो ऽपि शब्दवाच्यत्वेनैव लक्ष्यन्ते । शब्दप्रमाणकानां हि यच्छब्द आह, तत्परमार्थरूपं । तथा चान्वयिरूपेण गुणो ऽप्यभिधीयमानो जातिरेव, यथोपमानसमासे श्यामादिः । तथा चोपमानानि सामान्यवचनैरित्युच्यते । एवं क्रिया ऽप्यभेदेनाभिधीयमाना जातिः । तथेदं तदिति स्वातन्त्र्येण विशेष्यतयाभिधीयमाना जातिगुणक्रिया अपि द्रव्यमिति यथावसरमग्रे निर्णेष्यत एव । एतच्च लौकिकव्यवहारानुगुण्येन शास्त्रेऽस्मिन् व्युत्पाद्यते । शास्त्रान्तरप्रसिद्धा हि व्यवस्था लोकविरुद्धा । लोके हि गवि शृङ्गं, वृक्षे शाखेति व्यवहारः । तथैव च व्याकरणे ऽप्याधारसप्तमी । शास्त्रान्तरे त्ववयवेष्ववयवीति शृङ्गे गौः शाखायां वृक्ष इति स्यात् । इत्थं च शब्दाभिधेयस्येहार्थत्वात्सर्वे जात्यभिधायिनो यस्मात्, शब्दव्यापारेण पदार्था लक्ष्यन्ते, यद्यपि बहिर्वस्तूनि न सन्ति तथापि शब्दैस्तथा प्रत्याय्यन्ते ऽतो भिधाव्यापारवशादन्वयिरूपेण प्रत्यायनाद्धात्सिर्जातौ पदार्थे सिद्धत्येषो

ऽप्यर्थः, अभिधाव्यापारलक्षणत्वमेव व्यक्तयति ॥

जातौ पदार्थे जातिर्वा विशेषो वापि जातिवत्।
शब्दैरपेक्ष्यते यस्मादतस्ते जातिवाचिनः ॥ १२ ॥

जातौ पदार्थे इति पक्षावच्छेदं करोति । अत्र हि पक्षे सर्व एव शब्दो जातिवाचीत्यभ्युपगन्तव्यं। भवतु मा वा भूज्जातिषु जातिः, शब्दैस्तु जातिर्व्यतिरिक्तया जात्यैकस्वभावैवापेक्ष्यते प्रत्याय्यत्वेनाऽङ्गीक्रियते। स्वालक्षण्येन हि वस्तूनां भेदः शब्दैः स्प्रष्टुं न शक्यते, अन्वयिरूपावेशेन सम्बन्धव्युत्पत्तौ शब्दस्य वाचकत्वात्तथा च जातीनामितरेतरभेदो वस्तुसन्ना ऽभिधीयते अपि त्वभेदकल्पेन ता अभिधीयन्ते। अभेदश्च सामान्यमिति सिद्धमेकशब्दत्वं जातय इति । तथा यो ऽपि विशेषः संज्ञाशब्दानां वाच्यः प्रतिनियतः, सो ऽपि जातिवत्प्रसिद्धजात्या तुल्यमेव वक्ष्यते शब्दैः । तत्रापि बाल्यकौमाराद्यवस्थाभेदः शब्देन न स्पृश्यते ऽपि त्ववस्थातृरूपमेवानुगतमसिद्धं प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययनिमित्तं तत्रावश्याभ्युपगन्तव्यं। अतो यस्माज्जातिवत्सर्वमपेक्ष्यते शब्दैस्तस्माज्जातिविशेषं प्रतिपादयन्तः सर्वे जात्यभिधायिन इति जात्यभिधानव्याप्तिं निगमयति । एवञ्च संज्ञाशब्दानामपि जातिवादिमते जातिशब्दत्वमित्येकैव शब्दानां प्रवृत्तिः ॥१२॥

एवं दर्शनान्तरे ऽपि शब्दव्यापाराश्रयेणैव व्याप्तिसिद्धिरित्याह ॥

द्रव्यधर्मा पदार्थे तु द्रव्ये सर्वार्थ उच्यते।
द्रव्यधर्माश्रयाद् द्रव्यमतः सर्वार्थ इष्यते ॥१३॥

न केवलं मयैव जातिपदार्थवादिनैतदङ्गीकृतं सर्वार्थो जातिरिति। यावद्द्रव्येपि पदार्थे, द्रव्यपदार्थपक्षे ऽपि द्रव्यधर्मा सर्वार्थ उच्यते, कुतः द्रव्यधर्माणामाश्रयणाद्द्रव्यमतः सर्वार्थ इष्यते, व्याप्तिरतः सिद्धा भवतीत्यर्थः। द्रव्यवादिनाप्येतदभ्युपेतव्यं व्याप्तिसिद्धये। शब्देन यो ऽर्थ उच्यते सर्वो ऽसौ द्रव्यधर्मयुक्त एवेत्यभिप्रायः। यथा तव द्रव्यवादिनः केचिदेव शब्दा मुख्यद्रव्यवाचिनस्तदन्ये तूपचरितद्रव्याभिधायिनः। तथा ममापि जातिवादिनो मुख्यां जातिमभिदधति केचिदुपचरितामन्य इति मतद्वये ऽपि साम्यं। तत्र द्रव्यधर्मा

इदं तदिति प्रत्यवमर्शयोग्यत्वं, परिनिष्पन्नास्वातन्त्र्यं, लिङ्गं, सङ्ख्यायोगश्चेत्येवमादयः । तेषां शुक्लादिगुणेष्वध्यारोपात्त ऽपि द्रव्यस्येव धर्मो येषामिति द्रव्यधर्माणः । तथा हि शुक्लो नीलं स्त्रीपुन्नपुंसकानि सत्त्वगुणाः । तथैकत्त्वादिभिः शब्दैः प्रत्याय्यमाना गुणादयो द्रव्यधर्माणः स्वातंत्र्यादिरूपेणावभासन्त इति सर्वो ऽर्थो द्रव्यरूपेणाभिधीयते ॥ १३ ॥

एवं शब्दव्यापाराश्रयेण व्याप्तिरुपपादिता । अधुना वैशेषिकदृष्ट्याप्यर्थगतसमानधर्माश्रयेण जातिपदार्थव्याप्तिमाह ॥

अनुप्रवृत्तिधर्मो वा जातिः स्यात्सर्वजातिषु ।
व्यावृत्तिधर्मसामान्यं विशेषे जातिरिष्यते ॥ १४ ॥

जातीनामेतज्जातित्वं येयं स्वाश्रयानुवृत्तिः । सर्वजातीनां साधारणो धर्मः सा च, ताभ्यो ऽनन्यापि सादृश्यादभेदेन परामृष्टा सती, सर्वासां जातिः । सर्वैव हि जातिः स्वव्यक्तीरनुवर्तते । उपलक्षणं चैष धर्मः । तेन स्वानुरूपप्रत्ययजनकत्वं, यद्बलाद्द्रव्यं तद्रूपमाभाति । स्वानुरूपाभिधानहेतुत्वं, यद्वशाद्द्रव्यं तद्रूपाभिधानवाच्यं भवति । प्रत्याश्रयं च सर्वात्मना परिसमाप्तिः साधारणो जातिधर्मः । यदि भागशो जातिर्वर्त्तेत तदा भाग एव गोत्वादिप्रत्ययः स्यात् । सम्पूर्णश्च विषाणाद्यवयवदर्शने ऽपि झटिति गोत्वाकारप्रत्ययः प्रसूयते । प्राप्ताश्रयपरिसमाप्ता अपि च गुणाः प्रतिद्रव्यं भिन्ना, जातिस्त्वेकैवेत्येवमादयो ऽसाधारणा धर्मवाच्याः । यथा च गोत्वादिजातिः सर्वा व्यक्तीर्व्याप्नोति तथैते धर्माः सर्वजातीर्व्याप्नुवन्तीति जात्या तुल्यरूपत्वाज्जातिकार्याय कल्पन्ते । एवं सर्व एव विशेषा व्यावर्त्तन्ते । अन्यथा ऽनुगमात्सामान्यानि स्युर्न विशेषा इति सर्वविशेषेषु साधारणी व्यावृत्तिः, सामान्यसमो धर्मो भवंस्तेषु जातिरित्युच्यते । नन्वेवं गोपिण्डेष्वपि सास्नालाङ्गूलखुरककुद्विषाणाद्यवयवसम्बन्धस्य साधारणत्वात्सैव जातिरस्तु । मैवं, सास्नादिमत्वेन सास्नादिमानित्यादि प्रत्ययो जन्यते न तु गौर्गौरिति । अनुरूपं हि कार्यं कारणं कल्पयति तद्यथा दण्डीति प्रत्यये दण्डसम्बन्धो निमित्तं न तु दण्डोपादित्सा । यथैवमनुवृत्त्यापि न जातिर्जातिरिति प्रत्ययो, युक्तं व्यावृ-

स्या च विशेषो विशेष इति । नैतदेवम् । गत्यन्तराभावादत्र सदृशधर्मरूपा जातिः, यत्रधर्मो जातिः कल्पते । मुख्ये जातिमत्वे बाधकोपपत्तेः । तथाहि । सामान्येष्वपरसामान्यसमवाये ऽनवस्थादि बाधकमन्यत्र निर्णीतम् । नित्यद्रव्यवृत्तिषु व्यावृत्तिप्रत्ययजनकेषु सामान्याभ्युपगमे संशयापनोदाय विशेषान्तरकल्पने तेषामपि सामान्यसमवाये सन्देहविषयत्वाद्विशेषान्तराभ्युपगमे ऽनवस्थाप्रसङ्गः । अथ कश्चिन्निःसामान्ये ऽस्ति विशेषः, तदा तदविशेषात्सर्वे ऽपि तथा स्युरित्यन्यत्र विस्तरेणोक्तम् । गोपिण्डेषु सामान्याभ्युपगमे न किंचिद्बाधकमिति न तत्र यथा कथं चिन्निमित्तं परिकल्प्यम् । तदेवं यत्र जात्यभ्युपगमे प्रमाणबाधास्ति तत्र सदृशधर्मरूपा जातिः । तथा च भावेष्वपि सामान्याभ्युपगमे भावत्वापत्तेरभवनात्मकधर्मसामान्यादन्वयिप्रत्ययविषयतेति सैव तत्रापि जातिः ॥ १४ ॥

कालाकाशदिशामेकत्वान्नित्यत्वेनावस्थाभेदाभावाच्च कथं जातिः, येन व्याप्तिसिद्धिरित्यत आह ॥

> संयोगिधर्मभेदेन देशे च परिकल्पिते ।
> तेषु देशेषु सामान्यमाकाशस्यापि विद्यते ॥ १५ ॥

यथा सामान्यविशेषाणामन्वयिधर्मोपाधिरभेदः तथा ऽऽकाशस्यापि संयोगोपाधिर्भेद इति प्रकृतापेक्षः समुच्चयः । आकाशेन संयोगो विद्यते तेषां आकाशाधिकरणानां घटादीनां ते संयोगिनः । आकाशं हि सर्वेषां मूर्तानामधिकरणम् । अवकाशदानाद्धि तदाकाशं । मूर्तास्तु भावाः परस्परप्रतिबन्धका इति न ते ऽवकाशदायिनः । संयोगिनां धर्मभेदः प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धं परिमितत्वं तद्वशाद्वा लोकप्रसिद्धं परिमितदेशवृत्तित्वं । यत्र हि देशे संयोगः परिसमाप्तो वर्तते स प्रदेशो भवत्याकाशस्यानेकः । कार्यं प्रति देशः प्रदेश इति निर्वचनात् । गुणाश्च केचिद्व्याप्यवृत्तयो यथारूपादयः । संयोगस्तु मूर्त्तिपरिच्छिन्नवस्तुवृत्तिरिति सर्वदा प्रदेशवृत्तिरेव । अतः संयोगस्य नियतदेशतया संयोगिनो ऽपि नियतदेशवृत्तय इति संयोगिधर्मभेदेनाकाशस्य भेदो भवत्युपाधिकृतो न स्वतः । यदाह देशे च परिकल्पित इति । देशभेदाच्च सामान्यमाकाशस्यापि विद्यते । अतश्च प्रतिदेशमिदमाकाशमिदमाकाशमित्यभिन्नाभिधानप्रत्ययानुवृत्तिलक्षणमाकाशसामान्यमा-

काशशब्दगोचरो ऽस्ति। एवं समानन्यायत्वात्कालादीनामपि प्रदेशपरिकल्पनेन सामान्यमुपवर्णनीयम्। तथा हि कालस्य युधिष्ठिरादिसंयोगवशेन भेदेन सत्यभिन्नं कालसामान्यं कालशब्दवाच्यमस्ति। एवं मेरुं प्रदक्षिणमावर्तमानस्य सवितुर्लोकपालगृहीतैर्दिग्विशेषैर्यैः संयोगाः, तदुपाधिना सूर्येण दिशः संयोगे सति भेदभिन्नं दिक्सामान्यं दिक्शब्दवाच्यं परिकल्प्यम्। आत्मा तु प्रतिशरीरमन्य एवेति तत्राप्यस्त्येवात्मत्वसामान्यम्। एवं समवायस्यापि सम्बन्धिभेदान्नानात्वोपचारे सर्वत्रेह बुद्ध्यनुवृत्तेर्जातिः परिकल्पनीया। ननु च संयोगिदेशेनाकाशस्य देशपरिकल्पनेन संयोगिनामितरेतराश्रयत्वम्। नैतदस्ति। इतरेतरव्यावृत्तिरूपतैव रथ्यादीनां मूर्तत्वात्परिच्छिन्नपरिमाणत्वं बोधयति। कल्पितास्त्वाकाशदेशा लोकप्रसिद्धाः संयोगिवस्तुगतां परिच्छिन्नदेशतां ज्ञापयन्ति। सामान्यतयाकाशदेशत्वे रथ्यादीनां प्रत्यक्षादिप्रमाणावसितरूपविरुद्धं व्यापित्वमारोपितं, स्वगतेन परिमितत्वेनाकाशस्य प्रदेशकल्पनया निराक्रियते। यद्येवं कल्पिता देशाः कथमाकाशस्य स्वतो निरवयवस्य देशभेदनिबन्धनं कार्यं जातिप्रक्लृप्तिलक्षणं जातिशब्दलक्षणं वा कुर्युः। येन तद्गता जातिरभिधीयेत। उच्यते। व्यक्तिस्थानीयानां देशानामद्वैतदर्शने यथा ऽसत्यत्वमसत्या व्यक्तयः स्मृता इति वक्ष्यते। तथेहाप्याकाशस्य सत्यत्वे व्यक्तीनां न कश्चिद्विरोधः॥ १५॥

अथ वा मुख्या एवाकाशस्य देशा घटादीनामिवेत्याह॥

अदेशानां घटादीनां देशाः सम्बन्धिनो यथा।
आकाशस्याप्यदेशस्य देशाः संयोगिनस्तथा॥१६॥

इह देशो ऽवयव उच्यते। घटादयश्चावयविनः स्वात्मनि निरवयवाः। ये हि तेषामवयवभूताः कपालादयस्ते आरम्भकाः कारणभूता व्यतिरिक्ता एव समवायसम्बन्धेन सम्बन्धिनः। एवमाकाशमपि केन चिदप्यनारब्धत्वादमूर्त्तं व्यापि निरवयवमित्यात्मभूतदेशाभावाद्रथ्यादयः संयोगिन एवास्य देशाः तथा तद्भेदादाकाशभेदे सर्वत्राभिन्नप्रत्ययानुगमाज्जातिरपि कल्प्या। आकाशं ह्यवच्छिन्दन्तो ऽर्था, देशास्तस्य भवन्ति। तत्कृतावच्छेदं चाकाशमपि तेषामा-

धारभावापत्तेर्देश इत्यन्योन्यदेशत्वम्। मूर्त्तामूर्त्तयोर्मूर्त्तास्त्वव्यापकाः परस्परमवच्छेदका न भवन्तीत्याधार एवैतेषां देशः॥ १६॥

कथं तर्हि देशे गौणत्वव्यवहारः। यदि हि कस्य चिन्मुख्याः प्रदेशा आत्मभूतास्युस्तदायं युक्तः स्यान्नान्यथेत्यत आह॥

भिन्नवस्त्वाश्रया बुद्धिः संयोगिन्यनुवर्तते।
समवायिषु भेदस्य ग्रहणं विनिवर्तते॥ १७॥
अतः संयोगिदेशानां गौणत्वं परिकल्प्यते।
अविवेकात्प्रदेशेभ्यो मुख्यत्वं समवायिनाम्॥१८॥

भिन्ने पृथक्सिद्धे वस्तुनि आश्रयो यस्या बुद्धेः। अप्राप्तयोः प्राप्तिः संयोग इति पृथक्सिद्धपदार्थविषया संयोगबुद्धिः भेदस्य ग्रहणं विनिवर्तत इति। यतो ऽपृथक्सिद्धानामिह बुद्धिहेतुः समवायो यथा इह कपालेषु घट इति भेदेन ग्रहणादविवेकाद्विवेक्तुमशक्यत्वात्। यतो भिन्नाबुद्धिः संयोगिनां अतस्तत्प्रदेशानां गौणत्वं। यतश्च समवायिनामभिन्ना बुद्धिरतस्तत्र मुख्यत्वं। समवायप्रभावाद्धि प्रदेशेभ्यो विवेक्तुं समवायिनो न शक्यन्त इति तेष्वेव देशेषु कपालादिष्वेव तदारब्धमवयवि द्रव्यमुपलभ्यते। अतस्तत्र मुख्याः समवायिनः प्रदेशत्वेन व्यवस्थाप्यन्ते। संयुक्तानां ते नैवमिति गौणत्वमित्यनेनौपचारिकत्वमाकाशदेशानां समर्थितम। ननु च यथा घटादीनां संयोगिनां परस्परसंयोगे ऽपि परस्परदेशभावो न भवति एवमाकाशेनापि न स्यात्। नैतदस्ति। आकाशेन सदा सम्बद्धा रथ्यादय इति तत्राध्यारोपो युक्तो न तु घटादीनामपि नियतसंयोगानाम्। अत एव घटादिष्वाकाशानुगतः प्रत्ययो दृश्यत एव घटाकाश इत्यादि, अध्यारोपे च न भेदविगलनमित्युक्तम्॥ १७॥ १८॥

तदेवं वैशेषिकदर्शनाश्रयेण जातिपदार्थव्याप्तिरुपपादिता। इदानीं विज्ञानवादेनापि पदार्थव्यवस्थामाह॥

अनुप्रवृत्तिरूपां यां प्रख्यातामाकृतिं विदुः।
के चिद्व्यावृत्तिरूपां तु द्रव्यत्वेन प्रचक्षते॥ १९॥

सर्वपार्षदं हीदं शास्त्रमिति शब्दार्थो ऽर्थ इति वा पदार्थव्य-

वस्थेयमनुगताकारा या बुद्धिस्तस्यां प्रतिभासमानस्तदाकारो ऽर्थरूपतया ऽवसीयमानवपुर्दृश्यविकल्पयोरभेदाध्यवसायात्सामान्यमाहुः। व्यावृत्ताकारबुद्धिर्सन्निवेशित्वाकारो ऽत्र च दर्शने द्रव्यमिति प्रसङ्गादुक्तम्। एवं च बाह्यस्य सामान्यस्याभावात् आकाशादावपि तत्समर्थने न प्रयतितव्यम्। अनपह्नवनीयाभिन्नाकारप्रत्ययोपजनस्य सर्वथैव सिद्धेर्विज्ञाननये च सर्वमेव प्रत्ययात्मकमङ्गीकृतमेव। शब्दादुच्चरिताद्वा ऽऽकारवती बुद्धिरुत्पद्यत इति तदाकारस्यैव शब्दार्थत्वं न बुद्धेः। तद्बाह्याकारो बाह्योऽस्तु न वा, शब्दवाच्यत्वस्य न काचित्क्षतिः॥ १९॥

ननु च वस्तूनां देशकालादिनिमित्तो भेद इति तदनादरेणाभिन्नान्येव तानि सिद्धानीति किमर्थं व्यतिरिक्तसामान्यकल्पनायां प्रयस्यत इत्याशङ्क्याह॥

भिन्ना इति परोपाधिरभिन्ना इति वा पुनः॥
भावात्मसु प्रपञ्चो ऽयं संसृष्टेष्वेव जायते॥ २०॥

निरुपाधिनो वस्तुनो ऽव्यवहार्यत्वात्सर्व एव परोपाश्रयो व्यवहार इति सामान्यादौ व्यतिरिक्तसामान्यकल्पनैव माकारीत्यत्र तात्पर्यार्थः॥ २०॥

तदेव व्यतिरेकमुखेनापि प्रपञ्चयति॥

नैकत्वं नापि नानात्वं न सत्त्वं न च नास्तिता॥
आत्मतत्त्वेषु भावानामसंसृष्टेषु विद्यते॥ २१॥

एकत्वसंख्याधीन एकत्वेन व्यवहारः, पृथक्त्वनिबन्धनो नानात्वेन व्यवहारः, सत्तानिबन्धनः सत्त्वेन, स्वरूपसत्त्वेन तु सामान्यादीनामभावोपाधिर्नास्तीति व्यवहार, इति संसर्गदर्शने सर्वः परोपाश्रयो ऽयं प्रपञ्चो वैचित्र्यम्॥ २१॥

एवं व्यतिरिक्तोपाधिदर्शनमुपन्यस्याधुना स्वशक्तय एवोपाधय इत्यद्वैतदर्शनाश्रयेणापि प्राह॥

सर्वशक्त्यात्मभूतत्वमेकस्यैवेति निर्णयः।
भावानामात्मभेदस्य कल्पना स्यादनर्थिका॥ २२॥

एकमेव ब्रह्म सर्वशक्तीति प्रमाणेन सिद्धे ऽस्मिन्नर्थे ऽविद्यापरिकल्पितस्य भावभेदस्यापारमार्थिकत्वात् कार्यनानात्वोन्नीयमानः शक्तिभेद एवैकस्य युक्तो न तु स्वरूपभेदः ॥ २२ ॥

तथा च ॥

तस्माद् द्रव्यादयः सर्वाः शक्तयो भिन्नलक्षणाः ।
संसृष्टाः पुरुषार्थस्य साधिका न तु केवलाः ॥ २३ ॥

द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायलक्षणाः पदार्था न पृथग्भूताः । एकस्यैव शक्तयो विलक्षणव्यापारानुमेया इति ता यथायथमुपगतसमन्वयाः प्रावरणाद्यर्थक्रियाकारिण्य इत्यस्मिन्मते सर्वत्रैव जातिव्यक्तिप्रविभागः कल्पितः, सत्यासत्यौ तु यौ भागौ इत्यत्र वक्ष्यमाण इति नाकाशादीनामपि कश्चिद्विशेष इत्यर्थः । यथा हि वैशेषिकाणां व्यतिरिक्तं सामान्यं, नैवमिह, केवलं विश्वमूर्त्तेः पदार्थस्य शक्तिमात्रं । न केवलं सामान्यमेव यावद् द्रव्यादयो ऽपीति प्रसङ्गात्कथितं । भेदाभ्युपगमे ऽपि द्रव्यादीनां संसृष्टानामर्थकारित्वं परमेकमेव शक्तिमदस्त्वित्यर्थः ॥ २३ ॥

तत्रैतत्स्यात्संसृष्टानां साधनत्वेनासामर्थ्ये संसर्गस्य तथात्वात्तस्य च व्यतिरेके द्वैतापत्तिरित्याशङ्क्याह ॥

यथैव चेन्द्रियादीनामात्मभूता समग्रता ।
तथा सम्बन्धिसम्बन्धसंसर्गे ऽपि प्रतीयते ॥ २४ ॥

चक्षू रूपालोकमिश्रितं, मन इन्द्रियार्थान्धपरम्पराहितविशेषाः सङ्घटिता विज्ञानहेतवो ऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां दृष्टा इति नैयमेभ्यः सामग्री नाम पदार्थान्तरं जनिका । अत एव हि सामग्रीजनकाः सामग्रीशब्दवाच्या वस्त्वन्तरस्यानुपलब्धेः । एवमेकेन सम्बन्धिना सर्वशक्तीनां साधारणभूतत्वेन प्रकृतत्वात्सम्बन्धो द्रव्यादिशक्तीनां । ततो य एकस्मादाधारव्यतिरेकात्संसर्गो रूपसम्मूर्च्छनं तस्मिन्नपि संसर्गे सति पुरुषार्थसाधके स्वभावभूता समग्रता विज्ञायते । तत्रापि ह्यात्मभूतैव न्यायायाता । द्रव्यमात्रेण गुणादिसंसर्गरहितेन व्यवहाराभावात् । एवं गुणादिमात्रेणेत्यवश्यम्भाविनः संसर्गस्य द्रव्यादिभिर्विवेकानवधारणात्तत्स्वभावेनैव । क्वचित्पाठः तथा सम्बन्धिसम्बन्धसंसर्गौ

ऽपि प्रतीयत इति । तत्रापि सम्बन्धिना सर्वशक्त्याधारेण सम्बध्यन्त इति सम्बधात् द्रव्यादिशक्तयः, तासां सम्बन्धानां शक्तीनामन्योन्यसंसर्गो ऽप्यात्मभूत एवेति व्याख्या । यद्वा सर्वशक्तेः पदार्थस्य सम्बन्धिनां संसर्गे ऽपि संसर्गावस्थायामपि तथैवासौ सम्बन्धः, आत्मभूत एवासौ संसर्ग इत्यर्थः । क्वचित्सामान्यानुगमाच्च विश्वस्य प्रमाणसिद्धो भेद इति प्रथमकाण्ड एव निर्णीतम् । तदेवम् यथादर्शनं जातिः शब्देन प्रतिपाद्यत इति इत्युपपादितम् । सा च नित्येति नित्यशब्दार्थः, तथा च नित्यावेवोपवर्णितावित्युक्तम् ॥ २४ ॥

तत्र जातेर्नित्यत्वे कार्योपयोगमाह ॥

न तदुत्पद्यते किञ्चिद्यस्य जातिर्न विद्यते ।

आत्माभिव्यक्तये जातिः कारणानां प्रयोजिका ॥२५॥

व्यक्त्यधीना जात्यभिव्यक्तिरिति स्वाश्रयकारणानां प्रयोजककर्त्तृत्वमिवावलम्बते जातिः । सदा सन्निहिता कार्योत्पत्तौ कारणानां सहकारिणीत्यर्थः । निमित्तकारणत्वाद्वैशेषिकदर्शने जातीनामेषो ऽर्थः प्रयोजकपदेन भङ्ग्याभिहितः ॥ २५ ॥

ननु कारणेष्वसन्निधानात्कथन्तेषाम्प्रयोजिकेत्याह ॥

कारणेषु पदं कृत्वा नित्यानित्येषु जातयः ।

क्वचित्कार्येष्वभिव्यक्तिमुपयान्ति पुनः पुनः ॥ २६ ॥

सर्वगतत्वाज्जातीनां कारणेष्वपि सन्निधानात्पदबन्धः । तथा च जात्यात्मना कारणेषु कार्याणामवस्थानाज्जातिरूपोपरागेण तदवसायात्तत्साधनानां प्रवृत्तौ कार्यारम्भे तत्समवेतजात्यभिव्यक्तिरसकृदाश्रयोपलब्धौ भवति । नित्याः परमाणवः कारणानि दर्शनान्तरे प्रधानपुरुषादयः, अनित्या वीरणादयः । क्वचिदिति । दृश्येषु किञ्चित्किल कार्यं जात्याश्रयं निष्पन्नमपि । अदृश्यं यथा वायुर्द्रव्यमिति । तत्र हि तज्जात्यभिव्यक्तिर्नास्ति । इत्थं च कृत्वा प्राक् प्रभवादपि जातेर्विद्यमानत्वान्नित्यत्वं पोषितम् ॥ २६ ॥

तथा च जातिपदार्थनये ऽत्रजातेरुपयोगं दर्शयति ॥

निर्वर्त्यमानं यत्कर्म जातिस्तत्रापि साधनम् ।

स्वाश्रयस्याभिनिष्पत्तौ सा क्रियाणां प्रयोजिका ॥२७॥

घटं करोतीति कथमसतो निर्वर्त्यमानस्य क्रियायां साधनभावः कर्मण इत्येतदत्र चोद्यं नावतरति । जातेः सत्त्वात्स्वाश्रयनिर्वर्त्तनाय क्रियां प्रत्युक्तेन कारणपदबन्धन्यायेन प्रयोजकत्वादिति जातिरूपाश्रयेण च साधनता व्यक्तिरूपाश्रयेण च कर्मता निर्वर्त्यत इति कारकं कर्मेति सामानाधिकरण्योपपत्तिः । न हि जातिव्यक्ती अत्यन्तभिन्ने, गवाश्ववत्संम्मूर्च्छितस्वभावादित्युभयरूपाश्रयो व्यपदेशो ऽविरुद्धः । प्राप्यविकार्ययोस्तु कर्मणोः सत्त्वात्सत एव साधनोपपत्तिरिति निर्वर्त्यमानमिति विशेष्याह । जात्यात्मना च निरूप्य, वस्तुकारणेषु योग्येषु प्रवर्तन्ते तदर्थिन इति प्रयोजिकेत्युच्यते । एतच्च जात्यभिधानपक्षे सम्भवति घटशब्देन जात्यभिधानात् । व्यक्तिपदार्थपक्षे तु, उपचारसत्ताश्रयं साधनत्वं वक्ष्यति । व्यक्तौ पदार्थे शब्दादेर्जन्यमानस्य कर्मणः । साधनत्वं तथा सिद्धं बुद्धिरूपप्रकल्पितमिति ॥ २७ ॥

कारणानां प्रयोजिका जातिरित्युक्तं तथा च जातिपदार्थपक्षे न द्रव्यस्य क्रियासाधनत्वं अपि तु सैव विधिप्रतिषेधयोः साधनं जातिरित्याह ॥

विधौ वा प्रतिषेधे वा ब्राह्मणत्वादिसाधनम् ।
व्यक्त्याश्रिताश्रिता जातेः सङ्ख्याजातिर्विशेषिका ॥२८॥

जातेः पदार्थत्वे तत्र विधौ चोदिते प्रतिव्यक्तिपरिसमाप्तत्वात्तस्याः सकृदनुष्ठाने ऽपि कृतशास्त्रार्थो ब्राह्मणमालभेतेति । एवं ब्राह्मणं न हन्यादित्यादिरपि प्रतिषेधो जातावेव, सकृदनुष्ठाने ऽपि च पुनरुल्लङ्घने चोदितस्य दोषः । तथा हि अहननं चोदितं हननं तु क्वचिदनुष्ठितमिति विरुद्धक्रियाचरणात्प्रत्यवाय एव । क्वचित्तु विध्यनुष्ठाने ऽन्यत्र तदभावे ऽपि न विरोधः । तथा चाहुः । नाकरणानि विधिं बाधन्ते प्रतिषेधस्तु क्रियां निर्वर्तयतीति । तस्माद्यदा यदा हननबुद्धिरुत्पद्यते तदा तदा प्रतिषेधः सर्वत्र ब्राह्मणजातौ व्याप्रियते । अत्र च जात्यवच्छिन्नकर्त्तव्यताप्रतिषेधावभासस्य सङ्कल्पस्यानुष्ठेयत्वम् । इत्थं प्रवृत्तिनिवृत्तिमये पुरुषार्थे सर्वत्र जातेरुपयोगो दर्शितः । अनुष्ठानस्य प्राधान्यात्तदङ्गं पराङ्गभूतं सामान्यं युज्यते द्रव्यसंख्ययेति ।

वक्ष्यमाणन्यायेन संख्याविवक्षामत्राह। व्यक्त्याश्रितेति। व्यक्तिं द्रव्यमाश्रिता या एकत्वसंख्या तदाधारा या जातिराश्रयभेदभिन्नेष्वेकत्वगुणेषु प्रत्ययानुवृत्तिनिमित्तं सा प्रातिपदिकवाच्यम्। द्रव्यजातिमेकार्थसमवेतसमवायादवच्छिनत्ति, जातेः पदार्थत्वे विभक्तेरपि संख्याजात्यभिधायित्वात्। वास्तवेन च रूपेण संख्याजातिर्विशेषिका। शब्देन तु प्रत्ययार्थस्य प्राधान्याद्विशेष्यासौ। एवं चैकत्वसंख्याया अत्र विवक्षितत्वान्न युगपदनेकव्यक्तिविषयमनुष्ठानं चोदितं। सत्यपि जातिपदार्थत्वे एकस्यामपि च व्यक्तौ सर्वात्मना परिसमाप्ता जातिरिति न काचित्क्षतिः। कामनाहेतुकश्च विधिरिति सत्यां कामनायां व्यक्त्यन्तरे ऽप्यनुष्ठानाविरोधः। एवं प्रतिषेधे ऽपि हननबुद्धिर्निमित्तमिति तदुत्पत्तौ सर्वत्र तत्प्रवृत्तिः। तदेवं जातेः पदार्थत्वे चोदना सूपपत्तिः। यदा ऽह वाक्यकारः धर्मशास्त्रं च तथेति॥ २८॥

ननु जातिरेव पदार्थ इत्यवधारणानुपपत्तिः। तस्याः स्वाश्रयसमवायावियोगात्, अत एव यासां कार्यसिद्धेः कारणानामाश्रयेषु भाव इत्याश्रयादुत्कर्षयितुमशक्या जातिः केवला कथं शब्देनाभिधीयत इत्याशङ्क्य दृष्टान्तेनैतदुपपादयितुमाह॥

यथा जलादिभिर्व्यक्तं मुखमेवाभिधीयते।
तथा द्रव्यैरभिव्यक्ता जातिरेवाभिधीयते॥ २९॥

प्रतिबिम्बे भावान्तरोत्पत्तिर्विरुद्धपरिणामेष्वित्यादिना पूर्वं निराकृतेति मुखादिप्रतिबिम्बमादर्शादौ भ्रान्त्या ऽपि दृश्यमानं मुखशब्दाभिधेयमादर्शादिव्यञ्जकरहितं शुद्धं। एवं शब्दो ऽपि जातिं व्यक्तिरहितामभिदधाति। अयमाशयः। आश्रयसमवायावियोगे ऽपि सर्वत्राभेदात्सङ्केतोपपत्तौ जातिः शब्दाभिधेया शुद्धा, शब्दे ज्ञाने तथाप्रतीयते। ऐन्द्रियके तु ज्ञाने विवेकानवसायात् भवतु जातिव्यक्त्योः सम्मूर्च्छितावभासः, शब्दे तु यथासङ्केतं प्रतीतिहेतुत्वे न काचित्क्षतिः॥ २९॥

यद्येवं शब्दादप्रतीयमाना व्यक्तयः कथं शब्दज्ञानविषयतया जातीर्विशिंष्युरित्याशङ्क्याह॥

यथेन्द्रियगतो भेद इन्द्रियग्रहणादृते ।
इन्द्रियार्थेष्वदृष्टोऽपि ज्ञानभेदाय कल्पते ॥ ३० ॥
तथात्मरूपग्रहणात्केषांचिद्व्यक्तये विना ।
सामान्यज्ञानभेदानामुपयान्ति निमित्तताम् ॥ ३१ ॥

शब्दा युगपदुपलब्ध्यन्यथानुपपत्त्याऽनुमितसत्त्वानीन्द्रियाणि नित्यपरोक्षत्वादनुपलभ्यमानस्वगतचक्षुःश्रोत्रादिविशेषाणि शब्दस्पर्शरूपरसगन्धेष्विन्द्रियार्थेषु चाक्षुषादिप्रत्ययविशेषहेतुभावं नियमेन प्रतिपद्यन्ते । न हि चाक्षुषं ज्ञानं श्रोत्रेन्द्रियकार्यं । एवमगृह्यमाणस्वभावा व्यक्तयः । शब्देनाभिधानवेलायां केषांचिदेव सामान्यज्ञानभेदानां काश्चन प्रत्यक्षप्रत्ययानामिहोपयान्ति हेतुतां व्यक्तयः । शाब्दे प्रत्यये शब्दार्थभूतानां सामान्यानां वस्तुतः समवायनियमात् विशेषमावेदयन्तीति न साङ्कर्यं शब्दार्थ इत्यर्थः । अगृह्यमाणस्यापि तदानीं व्यक्तिरूपस्यान्यदा प्रत्यक्षकाले गृहीतत्वात् व्युत्पन्नसम्बन्धस्यापि तद्विषयावसायाविरोधात्सम्प्रत्यगृह्यमाणस्यापि दृष्टं प्रतीतिविशेषहेतुत्वमिति । एतावता सामान्येनात्रेन्द्रियाणि दृष्टान्तः । केषांचित्सामान्यज्ञानभेदानामित्यर्थात्काश्चन नैव व्यक्तय इति लभ्यते । तदेवं केवलं जात्यभिधानपक्षः समर्थितः । तद्वदभिधाने तु न कश्चिद्दोषः जात्युपलक्षिते द्रव्ये ऽभिधाविश्रान्तेर्विरम्य व्यापाराभावात् । द्रव्यपदार्थनये तु जातिरनभिधीयमानैवमुपलक्षणामभेदेन सङ्केतार्थं द्रव्यस्येति, तत्रैव क्रियायोगोपलब्धेः शब्दवाच्यत्वं । यथोक्तं चोदनासु च तस्यारम्भादिति ॥ ३० ॥ ३१ ॥

इदानीं यदुक्तं प्राक्, सर्वशक्त्यात्मभूतत्वमेकस्यैवेति, अत्रापि मते जातिव्यक्तिप्रविभागमाह ॥

सत्यासत्यौ तु यौ भावौ प्रतिभावं व्यवस्थितौ ।
सत्यं यत्तत्र सा जातिरसत्या व्यक्तयः स्मृताः ॥ ३२ ॥

अविद्यावृत्तिरूपस्य सर्वपदार्थेष्वागमापायिनो ऽसत्यत्वाद्व्यक्तिरिति व्यवहारः । तदेव हि सत्यं यस्मिंस्तत्त्वन्न विहन्यते इत्यन्वयिरूपं भेदप्रत्ययेष्वबाध्यमानं सत्यं जातिरिति व्यवहृतमद्वैतवादिभिः । तद्यथा । रुचकस्वस्तिककुण्डलादयो विकाराः परस्परोपमर्देन

भवन्तो ऽस्थिरप्रत्ययविषयाः, सुवर्णमित्येव तु समन्वयिविज्ञानादवसेयं सत्यत्वम् । एवमभेदान्तरविवक्षायां तेज इत्येव सत्यं । तत्राप्यभेदस्त-त्कारणमित्यन्त्या परा प्रकृतिः सत्या सर्वविकारानुयायिनी प्रशान्त-कल्लोला चिदेकघना ब्रह्मेत्यागमविदः । तदुक्तं पृथिवीधातौ किं सत्यं विकल्पः, विकल्पे किं सत्यं विज्ञानं, विज्ञाने किं सत्यं ॐ अथ तद् ब्रह्मेति । प्रतिभावमिति । परमतेन भावानां भेदाद्वीप्सायां चित्सामा-न्यस्य सर्वत्रानुगमादेव महासत्तारूपमभावाप्रतियोगि विश्वस्य जगतः सत्यरूपमवदातदर्शनैः साक्षात्कृत्योपादिष्टं भगप्रमाणम्, नमस्ते भगवत इति ॥ ३२ ॥

इत्थं चात्राद्वयनये परमार्थसत्ये सैव जातिर्महासत्ताख्या पर-ब्रह्मस्वभावा, तस्या एव गोत्वादिजातिभेदेन विवर्त्ते व्यवहार इत्याह ॥

सम्बन्धिभेदात्सत्तैव भिद्यमाना गवादिषु ।
जातिरित्युच्यते तस्यां सर्वे शब्दा व्यवस्थिताः ॥ ३३ ॥

वक्ष्यमाणैराश्रयादिभिः स्वसम्बन्धिभिर्भिद्यमानोपचरितभेदा गवाश्वादिषु सत्तैव महासामान्यमेव जातिर्गोत्वाश्वत्वादिका अपर-सामान्यं, नान्या परमार्थभिन्ना सा विद्यते । तथा गोः सत्ता गोत्वं नापरमन्वयि प्रतिभासते एवमश्वस्य सत्ता अश्वत्वमित्यादि वाच्यम् । तस्यामेव च गवादिभेदभिन्नायां सत्ताख्यायां जातौ सर्वे गवादयो डित्थादय आकाशादयश्च शब्दा वाचकत्वेन व्यवस्थिता इत्यसाङ्क-र्येण नियतोपाधिवशाज्जात्यभिधायिनः सिद्धाः ॥ ३३ ॥

सर्वशब्दविषयत्वमेवाभिव्यनक्ति ॥

तां प्रातिपदिकार्थं च धात्वर्थं च प्रचक्षते ।
सा नित्या सा महानात्मा तामाहुस्त्वतलादयः ॥ ३४ ॥

सर्वभावेषु सद्रूपं सामान्यमनुगतं, अभावस्यापि बुध्याकारेण निरूपणात् महासत्तया ऽनयाऽवियोगात् प्रातिपदिकमात्रवाच्या सत्ता । तदुक्तं प्रातिपदिकार्थः सत्तेति । धातुभिरपि साधनाधीनलब्धजन्म-सु क्रियाव्यक्तिषु समवेता यथोपाध्युपगृहीतनानात्वा सत्तैवाभिधे-यत्वमापद्यते । सिद्धसाध्यरूपार्थद्वयात्मना च तस्या एव व्यावृत्तेस्तद-परराश्यभावात् सर्वशब्दविषयत्वं सत्तायाः । प्रत्ययभागेनाप्यत्र प्र-

थायथं संख्याकारकाद्युपाधिविशिष्टा सत्तैवाभिधीयते । सा चोदय-व्ययरहितत्वान्नित्या, सत्प्रत्ययस्य सर्वदानुवृत्तेः । एते सत्तामात्रस्या-त्मनो महतो, यद्विशेषाः परिणामाः, यतः परं विशेषेभ्यो लिङ्गमात्रं म-हत्तत्त्वं, तस्मिन्नेते सत्तामात्रे महत्यात्मन्यवस्थाय विवृद्धिकाष्ठामनु-भवन्ति । प्रतिसंसृज्यमानाश्च तस्मिंश्च सत्तामात्रे महत्यात्मन्यव-स्थाय यत्तन्निःसत्ताऽसत्तं निःसदसदव्यक्तमलिङ्गं तस्मिन्प्रतियन्ती-त्येवं सांख्ये बुद्धितत्त्वं महच्छब्दवाच्यमाद्यं जगत्कारणं निर्दिष्टमि-त्यतो ऽनन्तरस्य विकारग्रामस्य कारणरूपानुगमात्सत्तारूपत्वमवि-रुद्धमिति सत्तारूपं सर्वं जगदाख्यातं भवतीति सत्ताद्वैतवादः सां-ख्यनयेनाभ्युपबृंहितः । एवं च सर्वशब्दवाच्या सत्ता शब्दप्रवृत्ति-निमित्तभूतेति यथायथं भिन्नोपाधिभावप्रत्ययाभिधेया सैव । नन्वेवं गोत्वमिति प्रकृतिप्रत्यययोरेकार्थताप्रसङ्गः । नैतत् । क्रियाविभेदेन स-त्ताया भेदात् । प्रातिपदिकेन गवाश्रयायास्तस्या अभिधानं प्रत्ययेन तु निष्कृष्टाश्रयस्य सामान्यस्याभिधेत्यदोषः । प्रकृत्यर्थनिमित्तश्च भावप्रत्ययभेद इति न साङ्कर्यप्रसङ्गः । यदुक्तं तां प्रातिपदिकार्थं च धात्वर्थं च प्रचक्षते इति ॥ ३४ ॥

एतदेवोपपादयितुमाह ॥

प्राप्तक्रमा विशेषेषु क्रिया सैवाभिधीयते ।
क्रमरूपस्य संहारे तत्सत्त्वमिति कथ्यते ॥ ३५ ॥

क्रियावाची धातुः सत्त्ववाचितामेति, गीयते क्रियासत्त्वे च सत्तैव । तथा हि । साधनपरिस्पन्दवशात्क्रियाणां व्यक्तिस्थानीयानां विशेषशब्दवाच्यानां पौर्वापर्ये तद्गतापि जातिस्तथात्वेन प्रतिभासत इति सैव साक्षात्सत्ताख्या क्रिया सकलधातुविषया । तस्या एवावान्तरो धात्वर्थभेद इत्यनन्तरमेव वक्ष्यते । साधनसम्पर्कहेतुकप्रतीयमानरू-पापरामर्शी सत्तैव सत्त्वं द्रव्यमित्युच्यत इति सिद्धसाध्यरूपो द्विधा विवर्तः सन्मात्ररूपस्य परस्य ब्रह्मणः प्रतिपादितः । तदेव हि सर्वत्रा-नुगतम् । न चात्र दर्शने सद्भ्यः सत्ता व्यतिरिक्ता भावत इति सर्वं तन्मयं । ततश्च सर्वशब्दानां सत्तावचनत्वाज्जातिपदार्थव्याप्तिः । यद्यपि च द्रव्यपदार्थे ऽपि ब्रह्मद्रव्यस्याभिधानमुपाधिभेदभिन्नस्य वक्ष्यति तथापि तात्पर्यभेदादवस्थाभेदः । जातिपदार्थे सर्वत्रान्ववि-

रूपं जात्यात्मना ब्रह्म विवक्षितम् । द्रव्यपदार्थनये तु परिनिष्ठितरूपं परमार्थनयेति दर्शनविकल्पाश्रयमेवं च पक्षद्वये ऽप्येकपक्षीभावरूपः सिद्धान्तः । परमार्थदृष्ट्या ऽत्र सर्वपार्षदत्वात्पुनरस्य शास्त्रस्य दर्शनान्तरोपन्यासः। एष च सर्वत्रैवास्य ग्रन्थकारस्याभिप्रायः । पदार्थचर्चाविषये ब्रह्मदर्शननयेनैव सम्बन्धादिविचारे विनिगमनात् ॥ ३५ ॥

इदानीं समग्रः क्रियाकलापः सत्ताविवर्त्त एवेति निरुक्तकारमतेन संवादमाह ॥

सैव भावविकारेषु षडवस्थाः प्रपद्यते ।
क्रमेण शक्तिभिस्ताभिरेवं प्रत्यवभासते ॥ ३६ ॥

षट् भावविकारा भवन्तीति ह स्माह भगवान्वार्ष्यायणिरिति निरुक्तकारः। तत्र च भावस्य परमार्थरूपस्य सत्तात्मकस्य जन्मादयो विकारा इत्यर्थः। सन्मात्रस्वभावा हि सत्तोत्तरोत्तरविकारापत्तौ जायते ऽस्ति विपरिणमते वर्धते ऽपक्षीयते विनश्यतीति व्यपदेशमासादयति । प्रथमतरं च सन्मात्रं रूपमस्तिशब्देन नाभिधीयते अपि तु जन्मोत्तरकालभावी तस्या अवस्थाविशेषः। जन्मानन्तरभावि हि रूपं तस्या लोके सदिति व्यवहार्यं । ततः प्राक्पश्चाद्भाविन्यः पुनरवस्था जन्मविपरिणामादिरूपेण व्यवहार्याः। तथा हि। स्वशक्तिमाहात्म्यात्पूर्वं जायत इत्यवसीयते पश्चादस्तीति। अवस्थितस्य विकारापत्तिरिति विपरिणमते तच्च विपरिणमन्मुहूर्तमपि नावतिष्ठते इति वर्धते यावदनेन वर्धितव्यं ततो ऽपक्षीयते मुहूर्त्तमप्यनवस्थानादेव। अत एवोक्तं ततो ऽपायेन युज्यत इति।ततो ऽपि विनाश इत्येवं क्रमस्थितिः। एवंभूतास्तस्याः काश्चन शक्तयो विद्यन्ते येनैकैव सती तथा तथा विचित्रेण रूपेण प्रतिभासते। न च परिणतिदर्शनाभिप्रायेणायं विकारशब्दः। अनित्यत्वप्रसङ्गात् अपि तु विवर्तपर्यायो ऽयं। तथा हि सर्वशक्त्यात्मभूतत्वात् ब्रह्मणो ऽनेकविकारप्रदर्शनसामर्थ्यलक्षणा अविद्याख्या शक्तिः कार्यभेदादुपचरितनानात्वा समस्तीत्यागमविदः। इत्थं च स्वाभिरेव शक्तिभिरव्यतिरिक्ताभिर्जन्मादिरूपतया ऽविद्यायामाभासते। तदेव ब्रह्म सर्वभावेषु समानरूपं सत्तात्मकमन्यस्य तद्व्यतिरिक्तस्याभावादित्येषो ऽत्रार्थः ॥ ३६ ॥

यदि तर्हि स्वशक्तिमाहात्म्याज्जन्मादिरूपतया सत्तैवावभासते कथं न युगपदवभासः। क्रमेणेति कथं। न हि क्रमो नाम कश्चित्क्रियाविशेष इत्याशङ्क्य कालाख्याऽपि शक्तिर्ब्रह्मण एवेत्याशङ्क्याह ॥

आत्मभूतः क्रमोऽप्यस्या यत्रेदं कालदर्शनम् ।
पौर्वापर्यादिरूपेण प्रविभक्तमिव स्थितम् ॥ ३७ ॥

यो ऽयं क्रियाणां क्रमः सो ऽप्यात्मभूतो ऽस्याः सत्तायाः। न केवलं ताः क्रिया एव, क्रमवद्भ्यो व्यतिरिक्तस्य क्रमस्यासञ्चेतनात् यत्र क्रमे इदंकालदर्शनं। कालं नाम पदार्थान्तरं तीर्थिकाः पश्यन्ति पौर्वापर्यादिरूपेण प्रविभक्तं। कालस्य प्रविभक्तत्वाद्दर्शनमपि प्रविभक्तमित्युक्तम्। तात्पर्येण तु कालः पौर्वापर्यादिरूपेण प्रविभक्त इव क्रियोपाधिवशात्। क्रमाख्या हि कालशक्तिर्ब्रह्मणो जन्मवत्सु पदार्थेषु जन्मादिक्रियाद्वारकमेव पौर्वापर्येणावभासोपगमविधायिनी नापरो द्रव्यभूतः काल इत्यध्याहितकलां यस्य कालशक्तिमुपाश्रिता जन्मादयो विकाराः षड्भावभेदस्य योनय इत्यत्र शब्दप्रभायां निर्णीतो ऽयमर्थः ॥ ३७ ॥

ननु च जन्मनाशाववस्तुत्वात्कथं सत्तात्मकौ स्यातामित्याशङ्क्य नाशस्य तावत्सत्तात्मकत्वमुपपादयति ॥

तिरोभावाभ्युपगमे भावानां सैव नास्तिता ।
लब्धक्रमे तिरोभावे नश्यतीति प्रतीयते ॥ ३८ ॥

अनपायोपजनविकारित्वान्नित्या ब्रह्मात्मिका सत्ता निरन्वयविनाशा। स हेत्वभावो नाम न भावाद्व्यतिरिक्तः। केवलं प्रागूर्ध्वं च तिरोभावमात्रं भावावभासस्य यदस्माभिरभ्युपगम्यते सैव नास्तिता कथ्यते। सत्तैव तिरोभूता स्वकारणेषु शक्तिरूपतया ऽवस्थिता। वस्तूनां नाशो न तु निरुपाख्यो ऽसौ। समस्तेषु च भावेषु तिरोभूतेषु उपसंहृतक्रमः सिद्धरूपः तिरोभावो नाश इत्यादिनामपदप्रत्याय्यः। यदा तु सैव नास्तिता तिरोभावावस्थारूपा साधनसम्पर्कवशात्प्रतीयमानस्वभावा विवक्षिता तदाख्यातपदप्रत्याय्या पूर्वावस्था ऽपक्षीयत इत्युच्यते। तदुत्तरा तु विनश्यतीति द्वौ भावविकारौ प्रातिलोम्यपरिणामलक्षणौ। तत्र च भवनधर्मणो भावस्य भवनविरोधात्तिरोभावमात्रं विनाशः॥३८॥

एवं सत्ताप्रतियोगिनोऽपि प्रथमं तद्विकारत्वमवस्थाप्य जन्मनस्तद्विकारत्वं व्याचष्टे ॥

पूर्वस्मात्प्रच्युता धर्मादप्राप्ता चोत्तरं पदम् ।
तदन्तराले भेदानामाश्रयाज्जन्म कथ्यते ॥ ३९ ॥

कारणे शक्तिरूपेणावस्थानाख्यात्पूर्वधर्मात्प्रच्युता, धर्मोत्तराभिव्यक्तिप्रगुणां निष्ठामप्राप्ता सत्ता, गृहीतक्रमा कार्याभिमुखोत्तरोत्तरावस्थाविशेषमासादयन्ती, जायत इति व्यपदिश्यते, नत्वसत एवोत्पादो जन्म । तद्यथा न सतोऽत्यन्तं विनाशः, तथा जन्मापि नाभूतपूर्वस्याविर्भावः । एतच्च नाभावो जायते भावो नैति भावोऽनुपाख्यतामित्यादिना प्रकटयिष्यति । अत एव चावस्थामात्रत्वात्कार्यकारणयोरभेदाद् यथाविवक्षं जनिक्रियाकर्तृत्वोपपत्तिरङ्कुरो जायत इत्यादौ । एतच्च निपुणतरं कारकसमुद्देशे वक्ष्यते । पूर्वापरावस्थान्तरालवर्त्तिक्षणपरम्पराक्रमविवक्षायां च जनिक्रियान्वयो न उपरिष्टादवस्थायाम् । तथा च वक्ष्यति । पूर्वामवस्थामजहत्संस्पृशन् धर्ममुत्तरम् । संमूर्च्छित इवार्थात्मा जायमानोऽभिधीयत इति । उत्तरावस्थायाश्च पूर्वावस्थासु समारोपात्कर्तृत्वं । व्यावृत्तं हि कारकं निरूपयन्तो जायत इति व्यवहरन्ति । निष्ठायां पुनरस्तीति जन्मोत्तरकाला सत्ता व्यपदिश्यते । ततोऽपि धर्मान्तराविर्भावोन्मुखतायां विपरिणमते । तत्रापि वृद्धौ वर्धत इति जन्मविशेषा एवैते न पृथगुपात्ताः । तदयमानुलोम्यपरिणामः । तदेवं सत्तैव क्रियाविवर्तान्वयिनी । षण्णामेव स्वपरः क्रियाभेदः सर्वधातुविषयः । तत्रैव च सिद्धरूपतायां द्रव्यता । सिद्धिर्हि निष्पत्तिरिति क्रियापूर्वभाविनी नात्यन्तमर्थान्तरभूता ॥ ३९ ॥

अथ यदुक्तं सम्बन्धिभेदात्सत्तैव भिद्यमानेति, तदिदानीं सम्बन्धिनं दर्शयितुमाह ॥

आश्रयः स्वात्ममात्रा वा भावा वा व्यतिरेकिणः ।
स्वशक्तयो वा सत्ताया भेददर्शनहेतवः ॥ ४० ॥

क्रियाद्रव्ययोः सत्तात्मकत्वप्रतिपादनात्तद्व्यतिरेकेण वस्त्वन्तराभावाद्यद्यपि सर्वं सत्तात्मकपरब्रह्ममयं, तथापि व्यवहारेऽविद्याप्रवृत्तिरूपे यथावभासं भेदस्यासत्यस्यानपन्हवनीयत्वात् द्र-

व्यादिसत्ताश्रयःप्रतिभागो ऽयमविरुद्धः। तत्राश्रयः सत्तायाः स्वाधारो, व्यञ्जकत्वात् भेददर्शनस्य भेदावभासस्य न तु भेदस्यैव भावतो भेदाद्धेतुः । तद्यथा । एकमपिमुखं तैलोदकादर्शमणिकृपाणादावनेकरूपमवभासते। एवं व्यञ्जकानां गवादीनां भेदात्सत्ता गोत्वाश्वत्वादिरूपतया ऽवभासत इत्यर्थः । स्वात्मीया वा मात्राः कलाः परिकल्पिता भागा अंशा गोत्वादिसामान्यविषयाः परिच्छिन्नविषयाः सर्वविषयायाः सत्ताया विच्छिन्नावभासतां दर्शयन्ति येन तैरेव सा विच्छिन्नेवाविच्छिन्नाप्यवभासते। ते चाश्रयभेदादेव ततः परिकल्पितभेदाः। तथा च,सामान्यान्यभिधीयन्ते सत्ता वा तैर्विशेषितेति, गोत्वादिभिः सत्ताभेदं वक्ष्यति। दृष्टश्च स्वांशैरेव परिकल्पितैर्भेदावभासः।तद्यथा अवयविनः। आत्मा परोऽपि सम्भवति कल्पनानिर्मितेन भेदेनेति, स्वग्रहणेन विशेष्यते स्वश्चासावात्मेति। दृष्टश्च काल्पनिको भेदो यथा हंत्यात्मानमात्मनेति। न ह्यात्मव्यतिरिक्तो हन्ता कश्चित्प्रत्यवभासते। अर्थान्तरत्वेनावभासमाना वा देशकालेन्द्रियादयो भेददर्शनहेतवः।सत्ताया वा इहेदानीमिदमन्यत्रान्यदान्यदिति देशादिनिमित्तो वस्तुभेदः । तथा देशासत्तिविप्रकर्षकृतो ऽन्यथावभासो वस्तूनां । यथाहुः दूरे यथा वा महत्सु महानल्पोपि दृश्यत इति । तथा रात्रौ नीलोत्पलादीनामन्यथावभासः, अन्यथाहनीति काल कृतो भेदः। तथा च कामलाद्युपहतनयनानां शुक्ले शंखे पीतत्वावभास इति इन्द्रियनिमित्तो भेदः।देशादावपि च सत्तायाः संबन्धिनो ऽन्ये भेदका इति विषयभेदान्नेतरेतराश्रयता । तथा चायमत्र परमार्थः। आत्मीया एव शक्तयो योग्यताख्यास्सत्तायास्तथाविधाः सन्ति याभिर्विश्वप्रपञ्चं रचयति। तद्यथा चिन्तामणिरर्थिनां यथासंशयमाकारनानात्वं दर्शयति, तथानन्तशक्ति सन्मात्रं ब्रह्माविद्याविलसितसहं सांसारिकप्रमातृविषये नानारूपं चकास्तीत्यन्ते वस्तु सतत्वमुद्घाटितम ॥ ४० ॥

इत्थं च दर्शनान्तरोपन्यासपूर्वकं स्वदर्शने जातिपदार्थव्यस्थामुपपाद्य व्यवहारे भिन्नाया गोत्वादिजातेर्यथासंभवं स्वगतो धर्मश्चर्च्यते ॥

पृथिव्यादिष्वभिव्यक्तौ न संस्थानमपेक्षते ।

अनुच्छिन्नाश्रयाज्जातिरन्यस्मिन्नप्याश्रये स्थिता ॥४१॥

पृथिवीत्वाप्त्वतेजस्त्वादयो जातिविशेषाः प्रतिनियतावयवरचनानपेक्षा एव महति परिमिते चाश्रयेऽभिव्यक्तिमासादयन्ति । तथा हि । लोष्ठोऽपि पृथिवीरूपेण प्रतीयते मृत्समूहोऽपि घटोऽपि पर्वतोऽपीत्यादि । एवं समुद्रोऽपि बिन्दुरपि चोदकत्वेन प्रतीयत इत्यादि वाच्यं । क चित्तु गोत्वादिका सालत्वादिका तालत्वादिका च जातिः संस्थानमभिव्यक्तौ नियमादपेक्षत एवेत्यर्थादुक्तं भवति । तथा समवेतत्वे ऽपि न गुणवदाश्रयविनाशात् जातिर्विनश्यति । घटादौ गुणा ह्याश्रयप्रतिबन्धोदयाद् युक्तं यदाश्रयविनाशमनुविनश्येयुः । जातीनां चाश्रयप्रतिप्रबन्धो, नात्मालाभः । केवलं प्रतीतावाश्रयमपेक्षन्ते ताः । एकव्यक्तिविनाशेऽपि च तदन्यत्रानुगतसंविदन्यथानुपपत्तेरनुमितिसद्भावाज्जातिः समवस्थितैवेत्यनुच्छिन्नाश्रयादाश्रयादुच्छेदोऽस्या नायाति । आश्रयोऽस्या नोच्छेदहेतुरित्यर्थः । आश्रयश्च विनश्यन्नुच्छेदहेतुः सम्भाव्यत इति नाश्रयविनाशादस्या विनाश इत्यर्थः । तृतीयार्थे वा पञ्चमी आश्रयेण सह न विनश्यतीत्यर्थः ॥ ४१ ॥

ननु महाप्रलये नित्यानां सर्वेषां विनाशादाश्रयाभावे कथं जातयोऽवतिष्ठेरन्नित्याह ॥

अनुच्छेद्याश्रयामेके सर्वां जातिं प्रचक्षते ।
न यौगपद्यं प्रलये सर्वस्येति व्यवस्थिताः ॥ ४२ ॥

एक इति । य आधारं विना तासामवस्थानमस्ते नेच्छन्ति त आश्रयोच्छेदो नास्त्येवेत्याहुः । तथा हि । न कदाचिदनीदृशं जगदिति वन्दतो महाप्रलयस्याभावमिच्छन्तः परमाणुत्वादिजातिवद् घटत्वादिजातीनामाश्रयो ऽनुच्छेद्यः सर्वथोच्छेत्तुमशक्य इत्याहुः । तथा च सदैव व्यवस्थिता जातयः, कस्य चिदाश्रयस्यापाये ऽप्यपराश्रयवृत्तित्वादिति नित्यत्वसिद्धिः । अथ वा पृथिव्यादौ नष्टे ऽपि पार्थिवादिपरमाणुषु पृथिवीत्वादयो विश्राम्यन्ति, तद्वतेषु च रूपादिषु रूपत्वादयः । आदिसर्गे च युगपत् सर्वभावप्रलयो नास्तीत्यस्मिन्मते व्यवस्थिता एक इति समन्वयः । एवमेकस्मिन्नपि ब्रह्माण्डे युगपद्भावानां प्रलयो नास्तीति दर्शनाश्रयेणोक्तम् । यद्वा ब्रह्माण्डान्तरे विनष्टे ऽपि ब्रह्माण्डान्तरसम्भवाद्युगपत्प्रलयो नास्ति । तथा चाहुः । अण्डानामीदृशानां तु परिसंख्या न विद्यत इति ॥ ४२ ॥

ये तर्हि महाप्रलयमिच्छन्ति तन्मते कथमित्याह।

प्रकृतौ प्रविलीनेषु भेदेष्वेकत्वदर्शिनाम्।
द्रव्यसत्त्वं प्रपद्यन्ते स्वाश्रया एव जातयः ॥ ४३ ॥

एकत्वमभेदमूलम्, प्रकृत्या प्रधानेन सह परब्रह्मणा वा ये पश्यन्ति जगतः, तेषां मते सर्वथा भावप्रपञ्चस्य निरन्वयविध्वंसाभावान्महासामान्यरूपे तत्र परस्मिन्मूलकारणे प्रविलयमात्रं महाप्रलय इति शक्तिरूपेषु पदार्थेषु यथायथं स्वजातियोगस्तदानीमविरुद्ध एवेति द्रव्यात्मना जातीनां तदानीमपि सत्त्वं, द्रव्यादर्थान्तराभावात्। अत एव सत्त्वमित्येव वक्तव्ये, द्रव्यग्रहणं द्रव्यादभिन्नत्वं बोधयितुम्। यद्वा द्रव्यं मूलकारणं तत्र सत्त्वं तस्य वा यत्सत्त्वं कारणसत्तामवलम्बत इत्यर्थः। अद्वैतिनां हि कारणमेवानुगतं सामान्यं। द्रव्यशब्दो वा वस्तुपर्यायः। तेन द्रव्यसत्त्वं वस्तुन एव विद्यमानत्वं मुख्यं सत्त्वं, न तूपचरितं साधारणमेव, शक्तिरूपतया ऽवस्थानादित्यर्थः। वैशेषिकदर्शने तु निराधारा एव घटत्वादिजातयो महाप्रलय आसते न हि गुरुत्वादयः। पतनमासां माभूदित्याधारः। अभिव्यक्तिमात्रे तस्योपयोगात्। इदानीं चानभिव्यक्ता एवासतां को विरोधः। शास्त्रकारस्तु स्वसिद्धान्तेनैव निर्मितवान्॥ ४३ ॥

एवं व्यक्तिसर्वगतत्वं सामान्यानामाश्रित्योक्तम्। इदानीं सर्वगतत्वेनाप्याह ॥

ब्राह्मणत्वादयो भावाः सर्वप्राणिष्ववस्थिताः।
अभिव्यक्ताः स्वकार्याणां साधका इत्यपि स्मृतिः ॥४४॥

भवन्ति सर्वत्रेति भावा ब्राह्मणत्वक्षत्रित्वादयः सामान्यविशेषाः। ते प्राणिषु पिण्डेषु क्षत्रियादिष्ववस्थितत्वात्सर्वगताः। तथाऽपि च ब्राह्मणमालभेतेत्यादौ न साङ्कर्यप्रसङ्गः। यस्मात्सर्वगतत्वे ऽपि प्रतिनियताभिव्यञ्जकव्यङ्ग्या, इति प्रतीतस्य क्रियाङ्गत्वाद्यत्रैवाभिव्यक्तिमासादयन्त्युपदेशादिना व्यञ्जकेन, तत्रैव स्वकार्यसम्पादका इत्यविच्छिन्नागमपारम्पर्येण स्मर्यते। यथा सर्वगतत्वं पारम्पर्यागतं तथा प्रतिनियतव्यञ्जकव्यङ्ग्यत्वमपीत्यर्थः ॥ ४४ ॥

एवं च प्रलये घटत्वादिजातयः परमाण्वादिष्ववस्थिता इति

प्रकरणसामर्थ्यादुक्तं भवति। आदिग्रहणेन ह्यचेतने जातीनामपि सर्वगतत्वमत्र विवक्षितं। तेन जातयो ऽप्यचेतनेष्वपि स्थिता इति पूर्वं सर्वगतत्वमाह ॥

चित्रादिष्वप्यऽभिव्यक्तिर्जातीनां कैश्चिदिष्यते।
प्राण्याश्रितास्तु ताः प्राप्तौ निमित्तं पुण्यपापयोः ॥४५॥

आलेख्यनिर्मिते पुस्तकर्मणा दार्वादिना वा कृते ऽपि ब्राह्मणे साहश्यात्तदाकारानुकारप्रत्ययोदय इति तत्रापि तज्जातिप्रकाशः। प्राण्युपघातात्पुनरधर्मं इति चित्रस्योपघाते तदभावः। एवं धर्मो ऽपि चित्रस्थब्राह्मणपूजायां न भवति। कैश्चिदिति वचनादत्रारुचिं सूचयति। किल मुख्यसाहश्यात्प्रतिकृतिषु प्रत्ययानुगमोपपत्तिर्न तु तद्वशात् जातिसमवाय इति युक्तं। तदेव पूर्वं, निर्वर्त्यमानं यत्कर्मेत्यादिना प्राक्प्रभवनादपि जातेः सद्भावान्नित्यत्वमुपपादितम्। इदानीं पुनराश्रयध्वंसे ऽप्यवस्थानादिति पूर्वापरकोटिगामित्वात् प्राक् प्रध्वंसाभावाभ्यामयोगात् परिपूर्णस्य नित्यत्वस्यासिद्धिः। ननु अविदितशब्दार्थसम्बन्धस्यान्येभ्यो व्यावृत्तं गोष्वनुगतं रूपं गौर्गौरिति न प्रतिभासते। यदि च ताभिर्व्यक्तिभिरभिव्यक्तं तत्सामान्यं, कथं तत्प्रत्ययो न स्यात् ॥ ४५ ॥

अथान्येभ्यो ऽव्युत्पन्नः तेभ्यः प्रतिपत्स्यते ते ऽपि कुतस्ते ऽपि कुत इति साक्षाद्दर्शिनं सर्वज्ञं द्रष्टारमन्तरेणान्धपरम्परा प्रसज्यते। सर्वत्र च शब्दार्थसम्बन्धेऽन्धपरम्पराया एव वृद्धव्यवहार इति नाम कृतं स्यान्निर्मूलत्वाद्। ब्राह्मणत्वादीनां रूपव्यञ्जनसाहश्याद्बालमूकादिज्ञानसहशो ऽप्यसौ गोत्वादीनामिवानुवृत्तस्य व्यावृत्तरूपावभासो नास्तीवश्यमेव सर्वज्ञो ऽभ्युपगन्तव्य इति मन्यमान आह ॥

ज्ञानमस्मद्विशिष्टानां तासु सर्वेन्द्रियं विदुः।
अभ्यासान्मणिरूप्यादिविशेषेष्विव तद्विदाम् ॥ ४६ ॥

अस्मदिति पञ्चमीबहुवचनम्। पञ्चम्या आदित्यदादेशे कृते प्रतिनियतपदार्थदर्शिभ्यो ऽस्मदादिभ्यो विशिष्टाः सर्वदृश आदिगुरवः संति। तथा च पतंजलिः, स पूर्वेषामपि गुरुः कालेनानवच्छेदादिति। सर्वज्ञानामीश्वरो गुरुरुपदेष्टा। तस्य च बुद्धीन्द्रियदेहानां

कालेनानवच्छेदशाश्वित्यता। अन्यथा प्रलये वृत्ते पुनरुत्पन्नेषु ब्रह्मादिषु क उपदेष्टा स्यात्तनश्च निःशास्त्रं निरनुष्ठानं विधिनिषेधयोरन्धमूकप्रायं जगत्स्यात्। अथ प्रलयो नैवास्ति, अपि तु न कदाचिदनीदृशं जगदिति जैमिनीयाः। तदेतदसत्। सर्वशास्त्रेषु प्रलयस्मृतेः। अथाम्नायस्य क्रियार्थत्वात् भूतार्थवाचकं वाक्यमप्रमाणमित्युच्यते। तथा हि कार्यपरत्वेनैव धृतव्यवहारात् शब्दार्थसम्बन्धव्युत्पत्तिप्रतिपत्तेर्यत्परः शब्दः स शब्दार्थ इत्याख्यायिकामात्रवर्णने सिद्धार्थाभिधाने प्रयोजनाभावात् विधिनिषेधचोदनाभावात् कस्य चिदप्यशासनाद् भूतार्थवाक्यमशास्त्रत्वादेव न प्रमाणतामर्हति। प्रवर्तकवाक्याङ्गभावेन तु समन्वयमेति। शास्त्रे स्तावकत्वेन ह्यर्थवादवाक्यानि विधिवाक्याङ्गभावगमनादन्वयभाञ्जि भवन्ति। एवं हि विधिरुपोद्बलितो भवति। अत्र ब्रूमः। किमनर्थकानि वर्णवदेवार्थवादवाक्यानि महावाक्ये विधायके कार्यार्थप्रतिपादकेऽङ्गभावमुपयान्ति, आहोस्विदात्मीयः कश्चिदेषामर्थोऽस्ति यत्र प्रतिपत्तिमादधाति कार्यपराणि संपद्यन्त इति पक्षद्वयं। प्रथमः पक्षो न युक्तः। यथायथं सिद्धार्थानां स्वार्थप्रतिपत्तिदर्शनादकिञ्चित्करस्यानर्थस्य परत्राङ्गभूततानुपपत्तेः। केवलं सा प्रतिपत्तिस्तत्र स्वार्थे प्रमाणभूताऽन्यथा वेति विचार्यम्। यत्र बाधः तत्राप्रमाणं। अबाधे तु प्रमाणमेव। अबाधिता हि सम्वित्स्वतः प्रमाणमिति जैमिनीयनयः। सर्वज्ञेश्वरदेवतानां च शास्त्रार्थाधिगतानां न किं चन बाधकमुत्पश्यामः। ननु च मार्जारादीनां सार्थकं वचनं श्रूयते न च तत्र सम्वादोऽस्तीत्येवमेव सर्वमदृष्टार्थप्रमाणम्। मैवं वोचः। सर्वज्ञभूतानां वचनस्यागमान्तरेणापि सार्थकस्य संवादोपलब्धेरबाधितत्वमेव। चर्मचक्षुषः परमेतन्न मन्यन्ते। तथा हि भगवान्पतञ्जलिः, शब्दार्थसंयमनात्सर्वभूतरुतज्ञानमादिदेश। तस्माद्यत्र नास्ति संवादो बाधकमात्रपर्यवसानमर्थवादवाक्ये, तदसत्यार्थप्रतिपादनेनास्तु कार्यमात्रप्रतिपादनपरम्। यत्र तु नास्ति बाधः शास्त्रान्तरेण संवादस्तत्प्रमाणमेव। न च तत्र कार्यपरता सिद्धार्थप्रतिपादनेन। पुराणेतिहासवाक्यानां तावत्येव प्रश्नोत्तरयोः समाप्तत्वदर्शनात्तत्परिज्ञानमात्राच्च धर्मोत्पत्त्यभ्युपगमात्। किञ्च ध्येये निर्ज्ञाते ध्यानादिरनुष्ठातुं शक्यत इति निष्प्रयोजनताऽपि नास्तीश्वरादिप्रतिपादकानां वाक्यानां।तथा च शास्त्रं। आत्मा ज्ञातव्यो मन्तव्यो

निदिध्यासितव्य इति। पातञ्जलमपि, तस्य वाचकः प्रणव, स्तज्जपस्त-
दर्थभावनं, ततः प्रत्यक्चे नाधिगमों तरायाभावश्चेति । स्मृतिकाराणां च
मन्वादीनामभ्युपगमो महेन्द्ररुद्रादीनां प्रत्याख्यानमिति पक्षपातः।न हि
मन्वादयो महर्षयो न हि सर्वज्ञा वीतरागा वा । रागादिमत्वे अज्ञत्वे वा
तेषां कथं तद्वचनं प्रमाणं।तस्मात्साक्षात्कृतधर्माणो ऋषयो बभूवुस्ते ऽव-
रेभ्यो ऽसाक्षात्कृतधर्मेभ्य उपदेशेन मन्त्रान्सम्प्राहुरुपदेशात् ग्लायन्तो
ऽवरे बिल्मग्रहणायेमं ग्रन्थं समाम्नासिषुर्वेदं च वेदाङ्गानिचेत्यागमप्रा-
माण्यात्सन्ति सर्वज्ञा येषामन्धपरम्पराव्युदासार्थमादिगुरुर्भगवान्सर्व-
शास्त्रप्रवक्ता, तैरेव मुनिभिरागम्यते। शास्त्रस्य हि शब्दनित्यत्वे ऽपि
रचनावत्वादीश्वरप्रणीतत्वमेव। तथा चशास्त्रादीश्वरः समधिगम्यते।
तस्माच्छास्त्रं प्रवृत्तमिति तस्य शास्त्रं निमित्तं। शास्त्रं पुनः किन्निमित्तं।
ईश्वरनिमित्तं। तदेतयोः शास्त्रोत्कर्षयोरीश्वरसत्वे वर्तमानयोरनादिः
सम्बन्ध इत्युक्तं। तथा च गीतायां स्वाविष्टमहेश्वरभावेन भगवता कृ-
ष्णावतारेणाभिहितं, वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहमिति।एवमपि च शास्त्र-
स्य नित्यत्वे क्षतिर्नास्तीश्वरबुद्धिरूपत्वात्तस्य। ईश्वरस्य नित्यत्वं काले-
नानवच्छेदादुक्तमेव। विशिष्टरचनावत एव वेदस्येश्वरबुद्धौ दर्शनात्म-
नि सदावस्थिततत्वमितिस्मृतिवद्यथाकालं मन्वादिवदस्य रचनाकर्त्ता
ऽपि नास्तीत्युक्तं ब्रह्मकाण्डे। अनादिमव्यवच्छिन्नां श्रुतिमाहुरकर्तृकां।
शिष्टैर्निबध्यमाना तु न व्यवच्छिद्यते स्मृतिरिति। तदेवमागमप्रामाण्या-
द्भावतत्वदृशः शिष्टाः सन्त्यतीन्द्रियार्थदर्शिन इति ते यथायथं गोत्वब्रा-
ह्मणत्वादिजातीराश्रयविवेकेनाध्यक्षयन्ति। तच्च तेषां शिष्टानां ज्ञानं
सर्वैन्द्रियं, प्रतिनियमानपेक्षत्वात् । सर्वज्ञा हीन्द्रियान्तरेणापीन्द्रियान्त-
रव्यापारं कुर्वन्ति। तथा चागमः। नेदानीमिन्द्रियैरेव पश्यन्ति घ्राणतः
शब्दं शृणोति पृष्ठतो रूपाणि पश्यति अप्यङ्गुल्यग्रेण सर्वेन्द्रियार्थानु-
पलभत इति। अथ वा न चाक्षुषमेव तेषां विप्रादिजातिविषयं विज्ञानं,
अपि त्विन्द्रियान्तरसम्बन्ध्यपि। शब्दादौ सूक्ष्मजातिविशेषावधारणक्ष-
ममित्यर्थः। तदेवमागमप्रामाण्यमाश्रित्य सर्वज्ञसिद्धिरत्र सूचिता पू-
र्वार्धेन। विस्तरेणागमप्रामाण्यं वाक्यपदीये ऽस्माभिः प्रथमकाण्डे
शब्दप्रभायां निर्णीतमिति तत एवावधार्यं।उत्तरार्धेनागमसिद्धेः सर्वज्ञ-
त्वानुमानं तदुपोद्बलकमाह।अभ्यासादित्यादिना।इहाभ्यासवशात् ज्ञा-
नैश्वर्यादीनाम् पुरुषविशेषेष्वतिशयो दृष्टः । यथा चैकघटिकादीनां

रत्नतत्त्वपरीक्षायां, रूपतर्क्याणां च रूप्यतातिशयपरिच्छेदे यथाभ्या-सप्रकर्षतारतम्यं। यच्च सातिशयं तदवश्यं क चित्काष्ठाप्राप्तं सम्भा-व्यते। यथादित्ये तेजो दाहकत्वमग्नौ शैत्यमप्सु।तथा ज्ञानैश्वर्यशक्तिब-लादयो गुणाः सातिशयाः पुरुषेषु दृष्टाः सर्वज्ञे ऽपि व्यापिकाष्ठाप्रा-प्तमतिशयमावेदयन्तः, तत्समुचितमाधारं पूर्णसमस्तसम्पर्कमनुमा-पयन्त्येव। अतिशय एव हि ज्ञानादीनां तारतम्येन दृश्यमानः सर्वज्ञ-बीजं। न च यत्राप्यतिशयो दृष्टः स स्वार्थानतिलङ्घनादिति वाच्यं। स्वार्थस्य स्वाश्रयानुसारेण व्यवस्थापयितुमशक्यत्वात्। आदित्यादौ च प्रकाशकत्वादेः स्वार्थातिलङ्घनेन दृष्टत्वात्। तस्मात्सम्भावनानुमा-नेनापि सर्वज्ञसिद्धिरुचिता। तदुक्तं तत्र निरतिशयसर्वज्ञबीजमिति। यदेतत्सर्वज्ञबीजं ज्ञानादीनामतिशयलक्षणं तत्तत्र निरतिशयं। यत्र नि-रतिशयं स सर्वज्ञइत्यर्थः। सर्वज्ञग्रहणं चात्रैश्वर्योपलक्षणं तेन यत्र निरतिशयमैश्वर्यं स सर्वेश्वरः परमेश्वर इत्यादि सिद्धं। राजादीनामै-श्वर्यतारतम्यदर्शनात्। इत्थं च मूलभूतेश्वरसम्भवादृषीणामपि ज्ञानं। तदप्यागमपूर्वकमित्युक्तं। परमेश्वरस्तु कालेनानवच्छिन्नः सहजज्ञानै-श्वर्यादिधर्मयुक्तः। तस्य चेतस्यचेतनं जगदिच्छा तु विद्याप्रत्ययात्मन इव शरीरमित्युपकार्योपकारकभावसंस्थानविशेषयोगादिज्ञाता स ए-वैतन्निमित्त इति बुद्धिमत्कर्तृकमपीदमत्र विश्वं सिद्धमिति स्थितम्। तदेवमागमसिद्धाः सन्त्यस्मद्विशिष्टाः। इन्द्रियप्रतिनियमानपेक्षं च साक्षात्काररूपं तेषां ज्ञानमित्यतीतानागतसूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टार्थ-सतत्त्वदृशो योगिनः सर्वा गोत्वब्राह्मणत्वादिजातीरध्यक्षयन्तः, तदुप-देशमसङ्करेणारभन्ते। ब्राह्मणत्वादिष्वप्यस्ति किं चित्सास्नादिस्थानी-यं रूपव्यञ्जनमस्माकं परमतीन्द्रियम्। विशिष्टैस्तदवधार्य संज्ञाः प्रणी-ताः। तदुक्तं प्रत्यक्षपूर्वकं संज्ञाकर्मेति। अत्र भवतामुपदेशाद्वयमपि सम्प्रदायपारम्पर्याद्यथायोगं गोत्वादिजातीरध्यवस्यामः। अस्मद्वि-शिष्टानां चेदं संज्ञाप्रणयनं यथावस्थितशब्दार्थसम्बन्धप्रकाशनमात्रं न त्वपूर्वसङ्केतकरणं स्वाभाविकत्वाच्छब्दार्थसम्बन्धस्येति ॥ ४६ ॥

शिष्टप्रामाण्यात्सन्ति ब्राह्मणत्वादिजातयो विविक्ता यथायथं भावप्रत्ययाभिधेयाः। तत्रेदं विचार्यते। तामाहुस्त्वतलादय इत्युक्तं। जातिगन्धत्वं उत्पलगन्धत्वं मल्लिकागन्धत्व मित्यत्र किं परजातौ गन्धसामान्ये भावप्रत्ययः किं वा ऽपरजातावपरसामान्ये विशि-

शाश्रयगन्धसमवायिनीत्याशङ्क्याह ॥

जात्युत्पलादिगन्धादौ भेदतत्त्वं यदाश्रितम् ।
तद्भावमस्यैर्लोके ऽनित्यत्वान्नाभिधीयते ॥ ४७ ॥

इह लौकिके शब्दव्यवहारे विवक्षाधीने यदा जातिगन्धादिशब्दात्समासाद्भावप्रत्ययः क्रियते तदा सामर्थ्ये समासविधानात्तदेव प्रवृत्तिनिमित्तमिति तत्रैव भावप्रत्ययः, समासकृत्तद्धितेषु सम्बन्धाभिधानमिति वचनादित्याधाराधेयसम्बन्धः सप्तमीमासे, तत्पूर्वकः शेषसम्बन्धो वा षष्ठीसमासे तद्वाच्यः । यदा तु गन्धशब्दादेव पूर्वं भावप्रत्ययः पश्चात्समास इति विवक्षा तदा भेदस्य, जात्युत्पलाद्यां ह्याश्रितस्य विशिष्टस्य गन्धस्य, यत्तत्त्वं पारमार्थिकं तत्कर्मभूतं, यदाश्रितं कर्तृभूतमपरसामान्यं तद्भावप्रत्ययवाच्यं न भवति । अनित्यत्वात्सर्वत्रासन्निधानात् । भेदस्य वा गन्धविशेषस्य तत्त्वं विशिष्टं सामान्यं, यदाश्रितं समवेतमिति समानाधिकरणे पदे । अयमत्रार्थः । यदुत्पलगन्धसमवेतं विशिष्टं सामान्यं, न तच्चन्दनगन्धादिव्यक्तौ सन्निहितमिति व्यभिचारादनित्यम् । न तु सामान्यमनित्यं भवति । गन्धशब्दश्चाविशेषेण गन्धमात्रे वर्त्तत इति गन्धमात्रव्यापिनैवास्य प्रवृत्तिनिमित्तेन भावप्रत्ययाभिधेयेन भवितव्यम् । न चोत्पलगन्धसमवेतं विशिष्टं सामान्यं सर्वगन्धव्यापीति नेदमभिन्नं गन्धशब्दप्रवृत्तिनिमित्तम् । आश्रयविशेषेण तु जातेर्गन्धत्वमुत्पलस्य गन्धत्वमिति समवेतसमवायाद्विशेषणे विशिष्टावसायसिद्धिः । न चैवं नास्त्येव सामान्यविशेषः । आश्रयभेदेन गन्धव्यक्तीनां भेदात्, शाबलेयत्वादिवदपरजातियोगोपपत्तेः । तथा च भेदतत्त्वं यदाश्रितमित्याह । गुणानामाश्रयभेदाद्भेद इति वक्ष्यते । अस्त्येव चोत्पलगन्धानामन्यतो व्यावृत्तोऽन्वयी प्रत्यय इति तन्निमित्तसामान्यसम्भवः केन वार्यते । अत एव लोकग्रहणं । लोकव्यवहारे परं नाभिधीयते । गन्धयुक्तिविदस्त्वभियुक्ताः पश्यन्त्येव विशिष्टं सामान्यम् । समासादपि च भावप्रत्यये सामान्यविशेषः सम्बन्धस्य समासवाच्यत्वाच्छब्देनाप्रतिपादनादनित्य इति नाभिधीयते ॥ ४७ ॥

काश्चिज्जातयो ऽसंविदूज्ञानपदा अपि सन्तीत्याह ॥

अस्वशब्दाभिधानास्तु नरसिंहादिजातयः ।

सरूपावयवेवान्या तासु श्रुतिरवस्थिता ॥ ४८ ॥

नरसिंहगौरखरत्वादिजातयो विद्यमानासाधारणवाचकाः । समानं रूपं ययोस्तावयवौ यस्या नरसिंह इत्यादिश्रुतेः शब्दस्य सा तत्र वाचिका । एषा हि श्रुतिर्नरसिंहत्वजातिविषयनर, सिंहेति-शब्दद्वयसादृश्येनावभासमाना नरत्वसिंहत्वजातिप्रतिभामत्रोत्पाद-यति । न च नरसिंहाभ्यामारब्धो नरसिंहः अपि तु जात्यन्तरमेवात्र शबलरूपे वस्तुनि समवेतं,चित्र इव रूपे चित्रत्वमिति तदसाधारण-मेषा शक्नोति प्रत्याययितुम् । भावतश्च निरर्थैवेयं श्रुतिरित्यवयव-सादृश्यमपि न वास्तवमितीवशब्दः सादृश्याभिमानमात्रपरः । यथा निरंशवाक्यस्थानां पदानामिति भ्रान्त्या, नरत्वादिजातौ प्रतिभोत्पा-दनाच्चेयमसाधारणा नरसिंहजातौ श्रुतिर्न चान्यापि विद्यत इत्यस्व-शब्दाभिधाना । शब्दो ऽभिधीयते नेत्यभिधानं यस्या इति ॥ ४८ ॥

तदेवमर्थद्वारेण पदे परीक्ष्यमाणे प्रकृतिभागस्य जात्यर्थतया जातिमुपपाद्य प्रत्ययभागस्यापि तदुपपादितेन जात्यभिधायितायां प्रकृतिप्रत्यययोः समभिव्याहारमुपपादयितुमाह ॥

जात्यवस्थापरिच्छेदे सङ्ख्या सङ्ख्यात्वमेव वा ।
विप्रकर्षे ऽपि संसर्गादुपकाराय कल्पते ॥ ४९ ॥

द्रव्यजातेः क्रियाजातेश्च सुबन्ततिङन्तपदगतप्रकृतिवाच्यायाः स्वाश्रये द्रव्ये ऽवस्थानं समवायः, तत्र परिच्छेदः किमेकद्रव्ये तस्याः समवायो विवक्षितः किं वा ऽनेकद्रव्य इत्येवं रूपः। तस्मिन्निर्णीयमाने यथायथं सुप्तिङन्तप्रत्ययवाच्या संख्याजातिरेकार्थसमवेतसमवा-यात्साक्षात्सम्बन्धाभावे ऽप्युपयोगाय सम्पद्यते। तिङन्तपदवाच्याया अपि जातेः क्रियाजात्या स्वाश्रयद्वारेणास्त्येवैकार्थसमवेतसमवायः। जातेर्वावस्थारूपभेदः स्वाश्रयविशेषेण संसर्गलक्षणः। शब्दात्प्रतीतया वा संख्याजात्या सामर्थ्यादाक्षिप्ता संख्याव्यक्तिरेकार्थसमवायात्प्रकृ-तिवाच्यां जातिं विशिनष्टि। प्रतीतस्य ह्यवच्छेदकत्वं। प्रतीतिश्च शब्दा-दर्थसामर्थ्याद्वा भवन्ती न विशेष्यते। यद्वा द्रव्यपदार्थपक्षे संख्या-व्यक्तिः शब्दवाच्या विशेषणम्। जातिपदार्थपक्षे तु संख्याजातिरिति विकल्पः। तत्र गौः गावौ पचति पचत इत्यादौ विशिष्टजातीयो वि-

शिष्टसंख्यावच्छिन्नश्चार्थः प्राधान्येन प्रतीयत इति प्रत्ययार्थस्य विशेषणत्वं प्रकृत्यर्थस्य च विशेष्यत्वम्। तथा च क्रियाप्रधानमाख्यातमित्युपपत्तिः। पचतीत्यादौ साध्यत्वात्प्रकृत्यर्थस्य प्राधान्यात्कारकादिना प्रत्ययार्थेन तस्य विशेषणात्। औपगव इत्यादौ तु प्रकृत्यर्थोपरक्तस्य प्रत्ययार्थस्यापत्यलक्षणस्याभिधानं प्राधान्येनेत्येतद्विषयमेवेदं प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूत इति। प्रायिकमेतत्। तथा हि। संख्या प्रकृत्यर्थानुग्रहायेहोक्तेति गामानयेत्यादौ तद्विशिष्टस्य प्राधान्यम्॥ ४९॥

एवं तावत्सामान्येन प्रकृत्यर्थविशिष्टः प्रत्ययार्थोऽभिधीयते पदेनेति द्रव्यद्वारेण सम्बन्धाज्जात्या प्रकृतिप्रत्यययोः समभिव्याहारोपपत्तिरुक्ता। इदानीं क्वचित्तात्पर्यभेदाच्छ्रुतोऽप्यर्थो न विवक्ष्यत इति वाक्यार्थौपयिकत्वं पदार्थस्य विचारयितुमाह।

लक्षणा शब्दसंस्कारे व्यापारः कार्यसिद्धये।
सङ्ख्या कर्मादिशक्तीनां श्रुतिसाम्येऽपि दृश्यते॥५०॥

कर्मादयोऽपि शक्तयो विभक्तिवाच्याः संख्यावदिति तासां कर्मादिशक्तीनां श्रुतेः शब्दस्य स्ववाचकस्यामादेः साम्येऽपि द्विविधो व्यापारो वाक्यार्थे लक्षणा एकः। स च शब्दसंस्कारे शब्दसंस्कारविषये। संख्याकर्मादिरहितस्य प्रातिपदिकमात्रस्यासम्भवान्न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्येति शब्दसंस्कारार्थं स्वार्थेन प्रकृत्यर्थमनवधारयन्त्यपि विभक्तिः प्रयुज्यते क्वचित्। तद्यथा। ग्रहं संमार्ष्टीति। कथमत्रैकत्वं न विवक्षितं। शब्दसंस्कारमात्रपरमेव त्वेकवचनमिति चोद्ये न्यायं वक्ष्यति। इह तु वस्तुमात्रापेक्षतया कर्मादिशक्तीनां शब्दसंस्कारार्थमुपादाने विवक्षा। यथा सक्तूञ्जुहोतीति। अत्र हि सक्तुसाधनो होम इत्येतावन्मात्रं विवक्षितं। हवनक्रियाया अदृष्टार्थत्वेन फलवत्वात्प्राधान्यात्क्रियाविषयत्वमात्रेणेप्सिततमा अपि सक्तवः क्रियासमन्वयमात्रे चरितार्थाः। न हि कथं नाम सक्तवो भस्म सम्पद्येरन्निति होमः क्रियते अपि सक्तुसाधनेन तेनादृष्टं सम्पद्यतामिति। यद्येवमदृष्टार्थत्वात् क्रियायाः, सक्तवो नैवेप्सिततमा इति नास्त्येवात्र कर्मशक्तिः। तदसत्यास्तस्याः कथमविवक्षा। सतो ह्यविवक्षा शब्दोपात्तस्य न्याय्या। तद्यथा ग्रहमित्येकत्वस्य, नत्वसतः। न हि काष्ठानि पच-

न्तीत्युक्त्या काष्ठानां कर्मशक्तिरविवक्षितेत्युच्यते अपि तु करणशक्तिः। सत्यमेतत्। अदृष्टमेव तु न सम्पद्येत यदि सक्तव ईप्सिततमत्त्वेन नाश्रीयेरन्, अनन्योपायसाध्यत्वादित्यदृष्टार्थत्वसामर्थ्यादेव सक्त्वर्थताभ्युपेतव्या क्रियायाः। तद्यथा आराधनस्य देवतार्थता। अदृष्टार्थमेवहि देवताराध्यत इत्यदेवतार्थत्वे तस्यादृष्टार्थत्वमेव हीयेत। एवमिह प्रधानमङ्गं सक्तवोऽदृष्टस्येति भवन्त्येवेप्सिततमाः। अविवक्षितन्तु तदीप्सिततमत्वं तावन्मात्रफलत्वेन क्रियाया अनभिसंहितत्वात्फलान्तरप्रयुक्तत्वाच्च सक्तूनां। क्रियाफलत्वस्य न ग्रहाणामिव रूपान्तरेणोपादानादविवक्षितत्त्वम्। तस्मादीप्सिततमत्वं कारकान्तरापेक्षया सत्वम्, विवक्षितं च कयाचिदपेक्षयात्रेति स्थितम्। क चित्तु कार्यसिध्यर्थं संख्याकर्मादिशक्तीनां व्यापारः कार्यस्य वाक्यार्थभूतायाः क्रियायाः सिद्धिनिमित्तो द्रव्यावच्छेदोपयोगः। संख्यादिविशेषवता द्रव्येण साध्यमानायाः क्रियायाः प्रतिपादनात्। तद्यथा। पशुना यजेतेति। अत्र हि यजिरेकेनापि पशुना विकलो निष्पद्यत इति विवक्षितैव सा संख्येति वक्ष्यते न्यायः। कर्मशक्तेश्चाविवक्षा व्रीहीनवहन्तीति। व्रीहयो ह्यवघातेन संस्कार्यत्वादीप्सिततमाः। न त्ववघातमात्रार्थं कश्चित्प्रवर्तते अपि तु व्रीह्यर्थं। तेषामवघातेन संस्कृतानां पुरोडाशयोग्यस्वभावातिशयप्रतिलम्भेन यज्यङ्गतासिद्धेरित्यवहननक्रियात्राऽप्रधानं। संस्कार्या व्रीहय एव प्रधानं, तण्डुलीकृतानामुत्तरत्रोपयोगात्। सक्तूनां तु भस्मीभूतानामसत्वान्नोत्तरत्रोपयोगः। तदाहुः। भूतभाव्युपयोगं हि द्रव्यं संस्कारयिष्यते। सक्तवो नोपयोक्ष्यन्ते नोपयुक्ताश्च ते क चिदिति। अवहननक्रिया चात्राप्रधानं वास्तवेन रूपेण कथ्यते। शाब्देन तु रूपेण क्रियैव सम्पाद्यतया चोद्यते सर्वत्रेति सैव प्रधानम्। तथा च तदपेक्षं कर्मणः कारकत्वमत्रेति वाक्यार्थप्रधानभूता क्रियेति क्रियाविवेके विस्तरेणास्माभिरभिहितमिति तत एवावधार्यम्। इत्थं च तानि द्वैधं गुणप्रधानभूतानीति भावशब्दानां द्वैविध्यकथनं वास्तवरूपाभिप्रायमवगन्तव्यम्। पूर्वं तु लक्षणा शब्दसंस्कारो व्यापारः कार्यसिद्धय इति पठन्तो लक्षणा द्रव्योपलक्षणं तत्र शब्दसंस्कारमात्रोपयोगिद्रव्योपादानमिति तद्विषयत्वाच्छब्दसंस्कारो लक्षणेति सामानाधिकरण्यं व्याचक्षते ॥५०॥

इदानीं शब्दसंस्कारे लक्षणाख्यो व्यापारो विभज्यते ॥

न विना सङ्ख्यया कश्चित्सत्त्वभूतो ऽर्थ उच्यते।
अतस्सर्वस्य निर्देशः सङ्ख्या स्यादविवक्षिता ॥ ५१ ॥

इदं तदिति सर्वनामप्रत्यवमर्शयोग्यं द्रव्यं संख्यासमन्वयसहम, तस्यापत्यमित्यादौ निर्देशे साक्षान्निर्दिदिक्षितमिति नान्तरीयकत्वान्निर्देशमात्रे न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्येति चरितार्था संख्या न विवक्षितेत्युत्सर्गः। तदुक्तं तद्धितार्थनिर्देशे लिङ्गवचनमप्रमाणं तस्याविवक्षितत्वादिति। जातिस्तु द्रव्यस्य द्रव्यान्तराद्विवेकमवगमयितुमुपादीयत इति न तदविवक्षा न्याय्या। सर्वथा विवक्षाभावे प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः शब्दप्रयोगस्यैवाभावात्। तथा च प्रकृतिवाच्या संख्या विवक्ष्यत एवेति हि वक्ष्यति ॥ ५१ ॥

अस्योत्सर्गस्य केचिद्विशेषमाहुः ॥

एकत्वं वा बहुत्वं वा केषांचिदविवक्षितम्।
तद्धि जात्यभिधानाय द्वित्वं तु स्याद् विवक्षितम् ॥५२॥

यज्जातौ न सम्भवति तद्व्यक्तिगतं पारम्पर्येण व्यवच्छेदकतया ऽवसीयत इति द्रव्यगता संख्या जातेरवच्छेदिका न्याय्या, न तु स्वगता एकत्वद्वित्वबहुत्वलक्षणा। एकत्वं हि जातेरव्यभिचारि बहुत्वमप्यातिदेशिकम्। ननु जातेर्नैव संख्यास्ति द्रव्यधर्मत्वात्तस्याः। नेह शास्त्रान्तरप्रसिद्धा प्रक्रिया या प्रमाणं अपि तु स्वकृतान्तः कश्चिदाश्रेयः। अस्ति च प्रमाणमेकत्वे। जातेः प्रमाणेनैकत्वविशिष्टाया एव सिद्धेः। तथातिदेशिकं जात्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचनमिति। जातिपरायां चोदनायामेकत्वबहुत्वे न विवक्ष्येते। ब्राह्मणो न हन्तव्यः सुरा न पेया वृषलैर्न प्रवेष्टव्यमिति। यत्र तु विवक्षा तत्र द्रव्यपरा चोदनेति। द्वित्वं तु न जात्याख्यायां विहितमिति तत्सर्वथा द्रव्याश्रयमेवेति विवक्ष्यते सर्वत्र ॥ ५२ ॥

तदपि क्वचिन्न विवक्ष्यत इत्याह ॥

यद्येतौ व्याधितौ स्यातां देयं स्यादिदमौषधम्।
इत्येवं लक्षणे ऽर्थस्य द्वित्वं स्यादविवक्षितम् ॥ ५३ ॥

औषधदानविषयभूतव्याधितोपलक्षणार्थस्यैवमनेनप्रकारेण

व्याधिं निमित्तत्वेनोपादाय प्रवृत्तस्योपलक्षणस्यैताविस्येवमुपात्तस्य यद्वाच्यं द्वित्वं तदत्राविवक्षितं । सप्तमी चेयं लक्षणे ज्ञायते ऽर्थस्योपलक्षणे वेत्यर्थः । औषधस्वरूपमहिम्नैवात्र व्याधिविषयतासिद्धेः । तद्दानस्यैताविति व्याधितान्तरनिवृत्त्यर्थमुपादीयमान एकस्यापि तयोर्मध्यात्सम्भाव्यमाने व्याध्युद्भवे तदौषधदानस्येष्टेर्विवक्षात्र द्वित्वे। सम्भावनाविषयत्वाच्च व्याधिसम्भवस्य यदा द्वयोरपि तत्सम्भवः तदा समुदितावेवौषधदानस्य विषय इति सहविवक्षया चोदनाऽर्थवती । व्याधिप्रतीकारप्रयुक्तं पुनरौषधदानमित्येकस्यापि व्याधितत्वे तत्सम्भवः । बहुषु च प्रकृतेषु एताविति परामर्शस्यानुपपत्तेरविवक्षायामपि द्वित्वस्य, बहुषु तदौषधदानाप्रसङ्गः । किं चौषधदानेन द्वावनुग्राह्याविति प्रधाने चात्र संख्या न विवक्ष्यते । यत्र तु क्रमेणापि द्वयोरेव चोदनार्थप्रतिपत्तिः, वृक्षौ च्छेत्तव्याविति तत्र विवक्षैव । इह तु सम्भावनाविषयं व्याधितत्वं भविष्यदुत्प्रेक्ष्य चोदनेति क्रमेण युगपद्वा व्याधिसम्भवे तदुपपत्तिः । न हि भविष्यतो नियमेन सह भाव्यं नियम्यते ॥ ५३ ॥

तदेवं प्रत्ययोपात्ताया विवक्षिताविवक्षितत्वं वाक्यार्थपर्यालोचनया विषयविभागेन प्रतिपाद्याधुना प्रकृत्युपादानाया एकान्तेनैव विवक्षेत्याह ।

एकादिशब्दवाच्यायाः कर्मण्यङ्गत्वमिष्यते ।
सङ्ख्यायाः खनति द्वाभ्यामिति रूपाद्धि साश्रिता ॥५४॥

द्वाभ्यां मन्त्राभ्यां मृदं खनति, चतुर्भिरादत्ते ऽष्टभिर्हरतीत्यत्र प्रकृतिनिमित्तभूतायाः प्रातिपदिकवाच्याया द्व्यादिसंख्यायाः क्रियावच्छेदकत्वमभ्युपगम्यते, सा संख्या विवक्षितैव । अन्यथा शब्दार्थ एव त्यक्तः स्यादिति । प्रातिपदिकस्यान्यथानुपपन्नस्य प्रयोगस्य रूपात्स्वभावाद्विशिष्टसंख्याविधायिनः सामर्थ्यादत्र विवक्षा । रूपशब्दो वा प्रातिपदिकपर्याय इति रूपात्प्रातिपदिकान्न विभक्तेरित्यर्थः । यथा द्विपुत्र इत्यादौ । अत्र हि विभक्तिवाच्यो भेदः, समास एकार्थीभावान्निवर्त्तते । प्रकृतिवाच्यस्त्ववतिष्ठत एव । तदभावे हि शब्दप्रयोग एव निष्फलः स्यात् । ग्रहमित्यादौ तु प्रत्ययः प्रातिपदिकार्थप्रत्यायने साहचर्य्यं गच्छतीत्यर्थवा-

नित्यत्वाऽविवक्षा युक्ता । यस्योभयं हविरार्तिमार्च्छेत्, ऐन्द्रं पञ्चशरावमोदनं निर्वपेदित्यत्रावयवद्वयारब्धः सन्घ उभयशब्दवाच्यो न तु संख्यावाच्युभयशब्द इत्येकावयवविनाशे ऽपि समुदायस्य विनाशान्निर्वापः क्रियत एव ॥ ५४ ॥

इदानीं यदुक्तं व्यापारः कार्यसिद्धय इति तद्विभज्यते । तत्र द्वित्वमेव विवक्ष्यते नैकत्वबहुत्वे इति पूर्वमुक्तम् । अधुना त्वेकत्वमपि क चिद्विवक्ष्यत इत्याह ॥

यजेत पशुनेत्यत्र संस्कारस्यापि सम्भवे ।
यथा जातिस्तथैकत्वं साधनत्वेन गम्यते ॥ ५५ ॥

शब्दसंस्कारार्थत्वं यद्यप्यत्र विभक्तेः सम्भाव्यते तथापि पशुजातेर्यथा प्रातिपदिकवाच्यायाः क्रियाङ्गभावः, तथैकत्वमपि विभक्तिवाच्यं,एकपदोपादानान्न त्यज्यते । जातिवदेकत्वमपि क्रियाङ्गमित्यर्थः । एकपदोपादानो ह्यर्थ एकत्वेन बुद्धौ विपरिवर्तमानः कथं भेदेन पशुना यजेतैकेन चेति सम्बध्येत । प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां हि यो विशिष्टः प्रत्ययार्थो ऽभिधीयते तेनाभिधयैव संस्पृश्यते यज्यर्थः । एकपदत्वे ऽन्तः पदसंबन्धस्यापौरुषेयत्वात् । अतश्चोभयमपि शक्यविधानं । भेदेन तु स्पर्शे वाक्यभेदप्रसङ्गादशक्यविधानं स्यात् । भिन्नपदोपादानं तु वस्तुभेदेन संबध्येतापि । शक्यविधानत्वात् । यथा रक्ताश्वमानयेति । तत्र च वाक्यभेदो रक्तमानयाश्वमानयेति वाक्यीयः मन्वयः । एकपदोपादाने तु शोणमानयेति वदौपादानिको विनियोगः । ग्रहं संमार्ष्टीत्यत्र तु यथा न शक्यविधानं तथा दर्शयिष्यते । अनेन च पशुशब्दार्थस्य पूर्वमनिर्ज्ञातत्त्वमप्रधानत्त्वं च विवक्षानिबन्धनं ध्वनति । अस्मादेव वाक्यात्साधनत्वेन प्रतीयत इत्यर्थः । अग्रे तु स्फुटमेव दर्शयिष्यति । ननु विनियोजकया श्रुत्या द्रव्यस्य क्रियासाधनत्वं विहितं न तु गुणस्य । संख्यायाः विनियोजकप्रमाणस्य द्रव्य एवोपक्षीणत्वात् गुणविनियोगे प्रमाणाभावः । सत्यम् । श्रुत्यादिषड्व्यतिरिक्तो ऽयं विधिव्यापार उपादानाख्यः । न हि संख्यारहितं द्रव्यमात्रं विधिरुपादत्ते । एकपदोपात्तस्य गुणस्य त्यक्तुमशक्यत्वात् । प्रतीयते हि सगुणं द्रव्यं एकरसपाशाद्या प्रतीत्येति यथायोगं गुणद्रव्ययोरन्वयः ॥ ५५ ॥

तदेवमयं वादी बाधकमन्तरेणाविवक्षां न मन्यते । ये तु शब्दसंस्कारार्थत्वमेव संख्यायाः प्रतिजानते ते कथमत्रैकत्वं विवक्षन्तीत्याह ॥

लिङ्गात्तु स्याद् द्वितीयादेस्तदेकत्वं विवक्षितम् ।
एकार्थविषयत्वे च तल्लिङ्गं जातिसङ्ख्ययोः ॥ ५६ ॥

शब्दसंस्कारार्थमेव पशुनेत्येकत्वम् । विवक्षा तु लिङ्गाज्ज्ञापकाद्वाक्यादन्तरङ्गत्वात् । तथा हि आग्नेयमजमग्निष्टोम आलभेतेत्युक्त्वा ऐन्द्राग्नं द्वितीयमुक्थ्ये, ऐन्द्रं वृष्णिं तृतीयं षोडशिनीति द्वितीयादित्वेनाजो विशिष्यते । यदि वाजमित्येकत्वमविवक्षितं स्यात् तदा द्वितीयादित्वस्यासिद्धत्वात् द्वितीयमित्यादि पुनर्विधानं न स्यादित्यभिधानसामर्थ्याद्वित्वमेकत्वमिति निश्चीयते । न च विवक्षायामप्येकत्वस्यात्र द्वितीयं तृतीयमित्युपपद्यत एव । अनियतसंख्याप्रसङ्गे द्वितीयादित्वेन विशेषणात् । नैतदस्ति । एवं हि पक्षे ऽनुवाददोषः स्यात् । लिङ्गत्वे तु द्वितीयादित्वमपूर्वमेव विहितं नित्यमविकल्पितं श्रुतं नोपरुध्यते । पक्षे तु वादे हि श्रुतस्य वैकल्पिकत्वं स्यादित्येव विकल्पितं श्रवणं परित्यक्तं भवेदिति दोषप्रसङ्गः । एकाश्रये परिसमाप्तत्वे चैकत्वसंख्याया जातेश्चैतदेव लिङ्गमिति प्रसङ्गादाह । यथा ह्येकत्वं प्रत्याश्रयपरिसमाप्तं तथा सत्यप्यनेकार्थसमये जातिरपीत्यस्मादवसीयते । तथैकत्वसंख्याया एकः समानो ऽर्थो विषय आश्रयो ऽस्या जातेरित्यत्रापि तदेव द्वितीयादित्वं लिङ्गं । अन्यथा आश्रयेषु जातेरेकदेशेन प्रवृत्तौ द्वयोर्द्वयोः पूरणो नासौ तज्जातीयः स्यात् । अपि तु जात्येकदेशः । न च जात्येकदेशो जातिर्भवति । समानाश्रयत्वे च जात्येकत्वयोर्जातिः प्रकृत्यर्थः साकल्येन क्रियाङ्गतयोपादीयते । अन्यथैकत्ववत् तत्राधारे सर्व्वात्मना जातेः परिसमाप्त्यभावे एकत्वमशक्योपादानं । एकस्मिन्सर्वात्मना जातेरपरिसमाप्तत्वात् । अतश्च द्वितीयादित्वं विघटेत । स्यादेकत्वमनुमापयत्तदाश्रये सर्वात्मना जातेः समाप्तिमप्यनुमापयत्येतल्लिङ्गं । यावता हि विना नोपपद्यते तावतो ऽर्थस्यैतल्लिङ्गम् । यथा चैकत्वं विवक्षां विना नोपपद्यते तथा जातेस्तत्र समानविषयत्वमपि नेत्यन्यथा तत्र जातेः समाप्त्यभावे साक-

त्वेन प्रकृत्यर्थः क्रियाङ्गतया नोपात्तः स्यादिति प्रकृत्यर्थोपरोध प्रसङ्गः। द्वित्वादेरनेकाश्रयपरिसमाप्त्यभावान्न तेन सह जातेरेकार्थविषयत्वे लिङ्गमेतत्। एवं ह्यनेकाश्रितत्वमेव ज्ञापितं स्यात्। तच्च जातित्वादेव सिद्धमिति एकत्वेनैव सह जातेरेकार्थसमवायो लिङ्गादवगन्तव्यः॥ ५६॥

इदानीं यदुक्तं यजेत पशुनेत्यत्रैकत्वं जातिवद्विवक्ष्यते इति तत्र पूर्वसूचितं विवक्षानिबन्धनं ग्रहवैलक्षण्येन प्रकटयति।

अन्यत्राविहितस्यैव स विधिः प्रथमं पशोः।
क्रियायामङ्गभावश्च तथैतत् स्याद्विवक्षितम्॥ ५७॥

यजेः कर्त्तव्यता वाक्यान्तरात्सिद्धेति पशुनायजेतेति गुणविधिस्तात्पर्यतः। तथा च ज्ञातस्य पशुगुणस्य प्रमाणान्तरात्प्रथममनेनैव ज्ञापनमित्युत्पत्तिविधिरयं पशोः। अस्माद्वाक्यात्प्रथममुत्पन्न इव पशुरनेनैव ज्ञापितत्वात्। ज्ञप्तिरेव हि प्रथमोत्पत्तिर्भण्यते। स चोत्पत्तिविधिरत्राङ्गत्वेन यजिक्रियाविषयेणाङ्गित्वेन चेत्यस्मात्कारणद्वयात्तदेकत्वमत्र विवक्षितम्। तथा हि। शब्दप्रमाणका वयं शब्देन चैकत्वविशिष्टो ऽर्थश्चोदित इति कथं तदेकत्वं त्यज्यतां। तदुक्तं। यथा जातिस्तथैकत्वं साधनत्वेन गम्यते, इति। यथा शब्दचोदिता जातिस्तथैकत्वमपीति, इहत्यस्तत्र न्यायः सूचितः। शब्दश्च प्रथममिदमाह। न तु शब्दान्तरं संख्यान्तरयुक्तं ग्रहादिवदस्तीति प्रथमोपदेशो विवक्षाकारणम्। अङ्गत्वोपदेशश्च यागस्य प्राधान्यात्। यदि ह्यङ्गतयोपदेशः स्यात्पशोः, तदा ग्रहं सम्मार्ष्टीतिवद्धेवदविवक्षेत्यर्थः। तस्माच्छ्रुतसंख्याहाने हेत्वभावादेकत्वविशिष्टसाधनसाध्यत्वेन नियतरूपं प्रधानमवगतं भवतीत्यनियतानेकसंख्योपादानमप्रमाणकम्। अत्र केचित्क्रियायामङ्गभावस्येति पठन्तः प्रथमं क्रियायामङ्गभावस्य विधिरिति योजितवन्तः॥ ५७॥

एतन्न्यायवैपरीत्येन ग्रहं संमार्ष्टीत्यत्र लक्षणाख्यं व्यापारमाह।

ग्रहास्त्वन्यत्र विहिता भिन्नसंख्याः पृथक् पृथक्।
प्राजापत्या नवैवमादि भेदसमन्विताः॥ ५८॥
अङ्गत्वेन प्रतीतानां संमार्गे त्वङ्गिनां पुनः।

निर्देशं प्रति या संख्या सा कथं स्याद्विवक्षिता ॥ ५९ ॥

प्राजापत्या नव ग्रहा भवन्ति । दशैनानध्वर्युः प्रातःसवने ग्रहान्गृह्णाति, ऐन्द्रवायवं ग्रहं गृह्णाति, मित्रावरुणं ग्रहं गृह्णातीत्या-त्यादावुत्पत्तिवाक्ये ग्रहाणां सोमाधाराणां पात्राणां भिन्नसङ्ख्यानां पृथक् पृथक् तेषु प्रकरणेषु भेदेनोपात्तानां तथैवानुभूतानां ग्रहं सं-मार्ष्टीत्यत्र स्मृत्योपस्थापितानां यथोत्पत्तिवाक्यानुभवमेवात्र स्मृ-तिबुद्धावुपस्थानं युक्तमिति भिन्नसङ्ख्या एव प्रतीयन्ते । उत्पत्ति-वाक्ये हि ग्रहाणामङ्गत्वेन सोमधारणार्थमुपदेश इति तत्र प्रा-धान्याद्विवक्ष्यते सङ्ख्या। अपूर्वोपदेशाच्च पशुनेति वन्नव दशेति प्रातिपदिकार्थत्वादपि तत्र नियोगतो ऽपेक्षा, सम्मार्गे तु वास्तवेन रूपेण। सम्मार्गस्य ग्रहशुद्ध्युत्पादनार्थत्वात्संस्कार्या ग्रहा एवा-ङ्गिनः प्रधानभूताः शाब्देन रूपेण क्रियाप्राधान्ये ऽपि । ततश्चोत्प-त्तिवाक्यापेक्षया सम्मार्गवाक्येन पुनर्यो ऽयंग्रहमिति निर्देशस्तत्र पूर्वश्रुता एव ते सम्मार्जनविषयभावार्थमुपात्तास्तात्पर्यत इति पूर्व-सङ्ख्यान्वयिनः।प्रकरणार्थपर्यालोचनया हि वाक्यार्थो ऽवतिष्ठते न तु यथाश्रुते पदार्थमात्रे ऽवस्थातव्यम्। स्तुतिनिन्दाप्रधानेषु वाक्ये-ष्वर्थो न तादृशः, पदानां प्रविभागेन यादृशः परिकल्प्यत इति न्यायात्, अवान्तरवाक्यान्वयेन महावाक्यार्थानुसारेण पदार्थापो-द्धार इत्यन्यत्र प्रकरणानुभूतभिन्नसङ्ख्याकग्रहग्रहणं। तदनेन विव क्षायां हेतुद्वयमुक्तम्, अन्यत्र विधानं प्राधान्यं च। यद्यपि बहुष्वेकत्व-मप्यविरुद्धमनुभूतं तथाप्यनेकमध्यपात्येकत्त्वमनुभूतं न तु केवलमि-त्यनेकसहचारिण एवात्र स्मृतिः । अत एव पृथक्पृथगनेकसंख्याया भूयोदर्शनेन तत्प्रभवसाधनोत्पत्तिस्थैर्यस्मृत्यव्यभिचारस्थापनार्थमाह। पृथक्पृथगिति पृथक्पृथग्भिन्नसङ्ख्यानामनुभूतत्वात्तथैव च स्मृतिः। सम्मार्गे ऽनुवादे ऽत्रेत्यर्थः। ग्रहैर्जुहोतीति हवने ग्रहाणामुपयोगा-त्संस्कार्यत्वं । अङ्गानां प्रधानोपकाराय संस्कारार्हत्त्वात् । न च ग्रहैकत्वविशिष्टः सम्मार्गविधिर्न्याय्यः । गुणस्य द्रव्यसमकक्ष्य-तया क्रियायामङ्गभावाभावात् द्रव्यद्वारेणाङ्गत्वाद् द्रव्यानुयायि-त्वे ऽनुभूतद्रव्यभेदाश्रयणात्। चित्रगवीर्बध्नाति शोणं याजयेदित्य-त्रतु चित्रशोणश्रुत्यन्यथानुपपत्त्या गुणविवक्षौत्पत्तिकी ॥ ५९ ॥

इदानीमविवक्षौत्सर्गिकी सर्वत्र, शब्दसंस्कारार्थं विभक्त्युपादानादिति यत्नाद्विवक्षामाह ।

नान्यत्र विधिरस्तीति संस्कारो नापि चांगिता ।
हेतुः संख्याविवक्षायां यत्नात्सा हि विवक्षिता ॥ ६० ॥

वाक्यान्तरे ग्रहाणां भिन्नसङ्ख्यानां विधिरस्तीत्यतो हेतोरत्र ग्रहं सम्मार्ष्टीत्येकवचनं शब्दसंस्कारार्थमात्रमित्येतन्न युक्तम् । नाप्यत्र सम्मार्गे ग्रहाणामङ्गिताप्राधान्यमेकत्वस्य विवक्षाभावे हेतुः निमित्तं, अपि तु न विना संङ्ख्यया कश्चिदित्युक्तान्न्यायात्, सर्वत्रैव प्रातिपदिकार्थस्योपलक्षणार्थं वचनमित्यविवक्षितम् । यत्र तु कश्चिन्न्यायो युक्तिरूपो ऽस्ति तत्र तस्माद्यत्नात्सङ्ख्या विवक्ष्यत इत्यौत्सर्गिक्या अविवक्षया विवक्षापवादः ॥ ६० ॥

न च विवक्षाहेतुर्यत्नो ऽस्ति ग्रहमित्यादावित्याह ॥

सम्मार्जनं विशेषश्च न ग्रहे क्व चिदाश्रितः ।
विहितास्ते च संस्कार्याः सर्वेषामाश्रयस्ततः ॥ ६१ ॥

ग्रहं सम्मार्ष्टीत्यनुपात्तविशेषस्य पूर्वावधृतस्य ग्रहसंस्मरणश्चोदितः । पूर्वं च भिन्ना ग्रहा दृष्टाः । तदाह विहिता स्त इति । न ह्येको ग्रहस्सौत्पत्तिवाक्ये विहितः अपि तु बहवो नव दशेत्येवं विहिताः । न च तेषां मध्ये कश्चिदेव संस्काराद् बहिः अपि तु सर्व एव ते तथेत्याह । ते चसंस्कार्या इति । सर्वेषां संस्कार उपयुज्यते उत्तरत्र सोमधारणे सर्वेषां संस्कृतानामुपयोगात् । ततश्च भूयसां विहितानां यद्येको विवक्षितो ऽभविष्यत्तदा तस्य चिन्हभूतः कश्चिद्विशेषो निरदेक्ष्यत । आर्कमाश्विनं मैत्रावरुणं वा ग्रहं सम्मार्ष्टीति। न चासौ निर्दिष्टः । एकवचनं तु न विशेषः । तस्य प्रतिनियतैकविषयत्वाभावादनियतैकोपादाने कस्येति विशेषावधारणाभावात् अशक्यानुष्ठानार्थोपदेशप्रसङ्गादिति जाताविदमेकवचनं बोद्धव्यं न तु व्यक्ताविति नास्माद्यत्नाद्विवक्षासिद्धिः । किं च सर्वत्र शब्दसंस्करार्थमेकवचनमित्येवमिदमुपक्रान्तम् । तथा चैकवचनं न यत्नः । तस्मात्सामान्योपदेशात्संस्कार्यत्वस्य च समानत्वादुत्पत्तिवाक्यावधृतसङ्ख्यानां सर्वेषामेव ग्रहाणां संस्कार्यत्वपरिग्रह इति सिद्धम् ॥ ६१ ॥

पशुना यजेतेत्यत्र को यत्नः सङ्ख्याविवक्षायामित्याह ॥

प्रत्याश्रयं समाप्तायां जातावेकेन चेत्क्रिया ।
पशुना न प्रकल्पेत तत्र स्यादेव प्रकल्पनम् ॥ ६२ ॥

जातेः प्रत्याश्रयपरिसमाप्तत्वं पूर्वं लिङ्गेनापि साधितमित्येकत्रापि पशुत्वजातेरवैकल्यात्क्रियाङ्गतोपपत्तौ किमर्थं द्वितीयाद्युपादीयेत। यदि हि जातिराश्रये एकदेशेन वर्तेत तदैकव्यक्त्युपयोगे जातिः पदार्थो बाध्येत जात्यंशस्याजातित्वादिति प्रकृत्यर्थसामर्थ्याद्द्वितीयाद्युपादीयेत । न चैवम् । एकत्रापि जातेर्निर्लिप्तत्वात् । स्यादेतत् । भवत्येकत्रापि प्रकृत्यर्थोपपत्तिः । वाक्यार्थभूता तु क्रिया नैकसाधनसाध्येति प्रधानानुरोधादङ्गान्तरमुपादीयेतेत्याशङ्क्याह । एकेन चेत्क्रिया पशुना न प्रकल्पेतेति । अदृष्टफलस्य यागस्य पशुनैकेनाध्यवदानद्वारेणोपकारान्निष्पत्तेरसंपत्तिर्नास्ति, यतस्तदनेकत्वप्रकल्पनमत्र भवेत् । सामर्थ्यात् बुद्धिस्थमनेकसङ्ख्योपलक्षणं तदित्यनेन निर्दिशति । अस्मादेव पशुना यजेतेति प्रमाणभूताद्वाक्यादेकस्य क्रियासाधनता ऽवसीयते । अन्यथा ग्रहवद्वाक्यान्तरात्सङ्ख्यान्तरस्यानवसाये ऽनियतैकपरिग्रहे अशक्यानुष्ठानो ऽर्थं उपदिष्टः स्यात् ॥ ६२ ॥

नन्वङ्गभूयस्त्वात्फलभूयस्त्वमिति यथासम्भवं पश्वन्तरोपादानं भविष्यतीत्याशङ्क्याह ॥

एकेन चेत्प्रसिद्धायां क्रियायां यदि सम्भवात् ।
पश्वन्तरमुपादेयमुपादानमनर्थकम् ॥ ६३ ॥

अयमर्थः । इहैकस्य पशोः क्रियासिद्धौ हेतुभावो ऽस्ति न वा । द्वितीये पक्षे शास्त्रोल्लङ्घनमित्याद्यः पक्षः । तत्र च लाघवादेकेनैव क्रियानिष्पत्तावधिगतसमीहिताः किमर्थं साधनान्तरान्वेषणप्रयासमनुभवेयुरधिकारिणः । न हि यथासम्भवमिति शास्त्रचोदना । अचोदितानुष्ठाने च शास्त्रोल्लङ्घनादानर्थक्यमिति फलभूयस्त्वस्याप्यभावः । नह्येकेनानेकेन वा यजौ निष्पाद्यायां फलहेतुः कश्चित्स्वरूपातिशयः । तस्मादुपायलाघवात्प्रथमेनैव पशुना ऽवदानग्रहणस्य निष्पत्तेरेकस्य पशोरालम्भे ऽपरस्यालम्भो निष्प्रयोजनः ॥ ६३ ॥

* यथानिष्पन्नस्य तस्य निष्पत्त्यर्थं यत्नान्तरं नाद्रियत इत्यत्र दृष्टान्तमाह ॥

यथैवाहितगर्भायां गर्भाधानमनर्थकम् ।
तथैकेन प्रसिद्धायां पश्वन्तरमनर्थकम् ॥ ६४ ॥

आहितो बीजात्मनोपक्षिप्तो गर्भो यस्यां तत्र पुनर्गर्भाधानमफलं स्वाहितस्याधाने विशेषाभावात् । एवमेकपशुसाध्ये यागे पश्वन्तरमफलं सिद्धस्य साधनवैफल्यात् । पश्वन्तरोपादाने तु तत्साधनं क्रियान्तरमेव स्यात् । न च तत्र विधिप्रतिपत्तिः । इत्थं दार्ष्टान्तिकानुगुण्याद्गर्भाधानमनर्थकमित्युक्तं न शक्यमिति । आनर्थक्यस्य साध्यस्य प्रक्रमे निदर्शने सम्भवदप्यशक्यत्वं साध्येन समन्वितं न स्यात् । गर्भाधानार्था वा संस्कारा गर्भाधानशब्देनात्र विवक्षिताः शास्त्रचोदिता इति तेषामाहितगर्भाधानायामानर्थक्यमिति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः साम्यं सुष्ठु सङ्गच्छते ॥ ६४ ॥

तदेवं लाघवाच्चोदितमेकत्वं पशावाश्रीयत इत्येकीयं मतम् । अन्ये तु न्यायान्तरमत्राहुरिति प्रदर्शयति ॥

तावताऽर्थस्य सिद्धत्वादेकस्याप्यनतिक्रमम् ।
केचिदिच्छन्ति न त्वत्र सङ्ख्याङ्गत्वेन गृह्यते ॥ ६५ ॥

नात्रैकत्वसङ्ख्या पशुविषये विवक्ष्यते अपि तु प्रातिपदिकार्थोपलक्षणमेव सा । संख्यामात्रयुक्तः प्रातिपदिकार्थः साधनं । तस्य तु पूर्वं लाघवमेकत्वस्योपादाने निमित्तमभिहितम् । इदानीं त्वेकत्वपूर्वकत्वादनेकत्वस्य व्यतिक्रमे प्रयोजनाभावादेकसङ्ख्या एकस्यैवोपादानं कथ्यते । तत्परिमाणेनैकेनैव क्रियासिद्धिरिति सामर्थ्यादेकत्वस्याव्यतिक्रमो ऽत्यागः । तदेवं लाघवे पूर्वोक्तसामर्थ्ये एवोपात्ते शेषभूतमिदं । न त्वत्र सङ्ख्याङ्गत्वेन गृह्यत इत्येकवाक्यतयोपपत्तेर्वाक्यभेदेन व्याख्यानं पूर्वैर्दूषणरसिकतया दूष्यं कृतं । सामर्थ्यादेकत्वस्याव्यतिक्रमे तु न संख्याङ्गत्वेन गृह्यते । वचनप्रापितः सङ्ख्यायाः क्रियाङ्गभावः स्यात्सामर्थ्यादतिक्रममात्रमिति शब्देनाविहितमेकत्वमित्यचोदितार्थानुष्ठानप्रसङ्ग इति दूषणं कारिकावयलाघवाद्विभज्य पूर्वैः कल्पितं । ग्रन्थकारस्त्वत्र मते कारिकान्तरे-

यैवान्वयव्यतिरेकाभ्यामित्यादिना दूषणं दास्यति ॥ ६५ ॥

कथं तर्हि द्वितीयादि लिङ्गमेकत्वविवक्षायामन्यत्रोक्तमित्याह ।

द्वितीयादिषु यल्लिङ्गमुक्तं न्यायानुवादि तत् ।
न सङ्ख्या साधनत्वेन जातिवत्तेन गम्यते ॥ ६६ ॥

एकत्वविवक्षासिद्ध्यर्थं नैतल्लिङ्गमपि तु लाघवादेकेन सिद्ध-त्वात्क्रियायामनेकोपादानस्य निष्प्रयोजनत्वात् क्रमव्यतिक्रमे प्रयो-जनाभावाच्चैकत्वसङ्ख्यापरिग्रह इति यदेतन्न्यायद्वयमुक्तं तदनुवाद-परमुक्थे द्वितीयमित्यादि लिङ्गं नापूर्वमर्थं गमयति । यस्मात्तेना-नन्तरोक्तेन न्यायद्वयेनैकत्वस्यापरित्यागाच्छाब्देन रूपेण न सङ्ख्या साधनत्वेन गम्यते शब्दसंस्कारमात्रार्थत्वादेकवचनस्य, तेन वाक्या-र्थेन सङ्ख्यात्र न विद्यते । यस्मादविवक्षायामपि न्यायादिष्टसि-द्धिः । यद्वा तेन लिङ्गेन सङ्ख्या साधनत्वेन नावेद्यते न्यायादेवेष्ट-सिद्धेरनुवादमात्रार्थं तदित्यर्थः । जातिवदिति वैधर्म्यदृष्टान्तः । यथा शब्दचोदिता जातिरङ्गमिति गम्यते नैवमेकत्वमुक्तादेव न्यायात्त-दनङ्गत्वे च समीहितसिद्धेः ॥ ६६ ॥

केचिदिति वचनात्परमतं, एतद् दूषयति ॥

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां सङ्ख्याभ्युपगमे सति ।
युक्तं यत्साधनत्वं स्यान्नत्वन्यार्थोपलक्षणम् ॥ ६७ ॥

विभक्तिप्रत्ययं मत्वेत्यनुवर्त्तते । तस्मिन्सति प्रतीयते तदभावे व्यतिरिच्यते व्यावर्त्तते न प्रतीयते सङ्ख्येति पशुमालभेतेत्यादौ श-ब्दोपादानायाः तस्याः प्रतीतिश्चेदभ्युपगम्यते विधानमपि कथं नास्तीति शब्दोपात्तायास्त्यागो न युक्तः, अपि त्वेतदेव युक्तं य-त्साधनत्वं क्रियाङ्गत्वं । न त्वन्यार्थोपलक्षणं प्रकृत्यर्थोपलक्षणं युक्त-मित्यर्थः । सत्वभूतस्यार्थस्य शब्देनाभिधाने तत्संस्कारप्रतिपत्तये वचनमिति प्रकृत्यर्थोपलक्षणमात्रं तद्भवति । नचैतन्न्याय्यम् । यथा ह्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रकृतिवाच्या जातिः शब्दवती न त्यज्यते तथा सङ्ख्यापीति न्याय्यम् । नह्येकयोगक्षेमस्याङ्गाङ्गितया एकपदोपात्त-स्यार्थस्य खण्डशो विनियोगाविनियोगौ युक्ताविति भावः । शब्देना-चोदिते त्वेकत्वे सामर्थ्यात्प्रतिपत्तौ यदैकपशूपात्तानामेकादशानाम-

वदानानां दैवान्मानुषाद्वा वैगुण्यादन्यतमविलोपः तदा पश्वन्तरा-ण्यवदानार्थमुपादीयेरन्नह्येवं का चिच्छब्दार्थबाधा तदानीं भवति। शब्देनाचोदितत्वादेकस्य। तथा च तत्कर्माऽज्येन न निर्वर्त्तेतेति प्रतिनिध्यभावः। मुख्याभावे हि प्रतिनिधिरुपादीयते। मुख्यं च वचनेन सङ्ख्यानुपादाने विद्यत एव। यस्य पुनः शब्दचोदितमेकत्वं तस्योपपन्नो ऽत्र प्रतिनिधिरित्यवदानलोपे तत्कर्माऽज्येन सम्पाद्यते। न तु पश्वन्तरमुपादीयते चोदितैकत्वत्यागप्रसङ्गात्। यद्येवं वपाविनाशे ऽपि पश्वन्तरं नोपादीयेत। नैतदस्ति। यस्मान्नालम्भनमात्रसम्पत्त्यर्थं पशोरुपादानं अपि तु यागार्थम्। तत्रैव च तदेकत्वं विवक्ष्यते। यागश्च वपां विना न सम्पद्यते। तस्मात्पश्वन्तरोपादाने ऽपि नातिक्रान्तमेकत्वम्। तत्रैकत्वेनैव यागस्य निर्वर्त्तितत्वादवदानान्तरार्थं तु पश्वन्तरं चोदिते सत्येकत्वे न लभ्यते इत्यवदानान्तरकार्यं घृतेन सम्पद्यत इति न्यायः॥ ६७॥

यतश्च साधनत्वं युक्तं अतः॥

साधनत्वे पदार्थस्य सामर्थ्यं न प्रहीयते।
सङ्ख्याव्यापारधर्मोऽतस्तेन लिङ्गेन गम्यते॥ ६८॥

यदा शब्दोपात्तत्वाज्जातिसंख्ययोः तुल्यत्वं, तदा साधनत्वे पदार्थस्य सामर्थ्यं न प्रहीयते। पदस्येति वाक्यशेषः। सकलस्य हि पदार्थस्य साधनत्वे पदस्य तदभिधानलक्षणं सामर्थ्यं तद्धापितं भवति। अतश्च परिपूर्णस्य पदार्थस्य साधनत्वात्संख्याया एकत्वलक्षणायाः क्रियाया व्यापाराख्यो धर्मः तेन लिङ्गेन गम्यते। यतस्तत्पदस्य सामर्थ्यमप्रहेयं अतस्तेन सामर्थ्यलक्षणेन लिङ्गेन हेतुना गम्यते संख्या व्यापारधर्मः। यतस्तदप्रहेयं, अतस्तद्भवति हेतुःसंख्याव्यापाराधिगतौ। यथा यतो ऽविनाभूतो धूमः, अतस्सम्भवत्यग्न्याधिगमहेतुः। अथ वा तेन लिङ्गेन द्वितीयादिनैतद्गम्यते न तु पूर्वोदितस्य सामर्थ्यादपरिग्रहमात्रस्य तदनुवादि लिङ्गं यथा तैरुक्तम्। अपि तु मदीयन्यायेनैव तत्सङ्गतमित्यर्थः। यत्र तल्लिङ्गं नास्ति सङ्ख्याव्यापारसूचकं तत्राविवक्षेति भावः। तद्यथा ग्रहं सम्मार्ष्टीति। अत एव सङ्ख्यायाः क्वचिदव्यापारलक्षणो धर्मः, तेन लिङ्गेन गम्यते इत्यकारप्रश्लेषं केचिद्व्याचक्षते किल। लिङ्गाभावे ग्रहं सम्मार्ष्टीत्यादौ न्यायाद-

विवक्षेति लिङ्गमभवत्तत्र साधकतमं। यथा साधनाभावःस्तोकेन मुक्तः स्तोकान्मुक्तः इत्यादौ । तदेवमनेन श्लोकद्वयेन स एवार्थो निर्वाहितो यो ऽन्यत्राविहितस्यैवेत्यादौ निर्णीतः । ननु च विवक्षां प्रतिजानता ऽभ्युपेतः सङ्ख्यायाः साधनभावः। सङ्ख्या च द्रव्यविशेषणं शक्तिस्तु साधनमिति कथमेतद्विशेषणं तथा स्यात् । नैष दोषः । शक्तेर्निराधाराया अनुपपत्तेस्तदभेदापन्नं फलतो द्रव्यमेव साधनं न्याय्यम् । तथा च कटः कर्म देवदत्तः कर्त्तेति सामानाधिकरण्यं दृश्यते । अथ कर्मादिशब्दैर्द्रव्यायमाणं तदभिधीयते तर्हि कर्मणि द्वितीयेत्यादौ विभक्तिविधाने शक्त्यवच्छिन्नस्य द्रव्यस्यैव सङ्ख्याविशेषणत्वं। युक्तं चैतत्। न हि शक्तिषु सङ्ख्या समवैति । तस्मादाश्रयितव्यसाधनत्वात्सङ्ख्यापि तथा। एतदेव सङ्ख्यायाः क्रियाङ्गत्वं यत्साधनावच्छेद इति सर्वं सुस्थम् ॥ ६८ ॥

पूर्वं ग्रहाणां संस्कार्यत्वादार्थेन रूपेण प्राधान्येन सत्यविवक्षोक्ता। अथ पुनः प्रकारान्तरेणात्र विवक्षाविवक्षे व्यवस्थापयितुमाह ।

अपूर्वस्य विधेयत्वात्प्राधान्यमवसीयते ।
विहितस्य परार्थत्वाच्छेषभावः प्रतीयते ॥ ६९ ॥

वास्तवेन रूपेण पूर्वं गुणप्रधानभावश्चर्चितः । अयं तु वाक्यव्यापाराश्रयेणेति विशेषः। तथा हि । पशोरुत्पत्तिवाक्येनापूर्वस्य विधेयत्वात्प्राधान्यमिति यथाश्रुतमेकत्वं न त्यज्यते विधेयत्वादित्यनेनैवापूर्वस्याक्षेपे सति पुनर्वचनं व्याप्त्यर्थं । क्रियाया वाक्यार्थत्वेन प्राधान्ये ऽपि सर्वत्रापूर्वस्य प्राधान्यप्रज्ञानज्ञापनेन विधीयमानत्वादित्यर्थः। विहितस्य तु ज्ञातस्य सतो ऽन्यार्थत्वेनानुवादादप्राधान्यमिति तत्र विधिवाक्यगतानुसरणं न्याय्यम् ॥ ६९ ॥

एतदेव प्राकरणिके ऽर्थे योजयति ।

सम्मार्गस्य विधेयत्वादन्यत्र विहिते ग्रहे ।
विधिवाक्ये श्रुता संख्या लक्षणायां न बाध्यते ॥ ७० ॥

ग्रहं सम्मार्ष्टीत्यपूर्वस्य सम्मार्गस्य विधेयत्वात्प्राधान्यादन्यत्र प्राजापत्या नव ग्रहा इत्यादौ विधिवाक्ये विहिते प्रथमं ज्ञापिते ग्रहे ग्रहसामान्य इत्यर्थः। तत्र च विधिवाक्ये या श्रुता नव दशेत्यादिका

संख्यापदोपादाना संख्या, लक्षणायां ग्रहं सम्मार्ष्टीत्यत्र पूर्वक्षितग्रहोपलक्षणपरेऽनुवादवाक्ये न बाध्यते न त्यज्यते, अस्या विधौ प्राधान्यात् । इह त्वनुवादवाक्ये ग्रहणमात्रोपलक्षणपरायां चोदनायां नान्तरीयिका द्रव्योपलक्षणार्था शब्दसंस्कारमात्रपरा संख्या, ग्रहश्रुतिस्त्वनर्थिका मा भूदिति ग्रहजात्युपलक्षणार्थेति यथाविभिन्नसङ्ख्याकग्रहोपादानार्थं मा भूत् गुणेन प्रधानोपरोध इति । गुणा हि प्रधानोपकाराय प्रवर्त्तन्त इति प्रधानसंख्यया गुणसंख्याऽत्र बाध्यते। ननु च दशैतानध्वर्युः प्रातःसवने ग्रहान्गृह्णातीत्युत्पत्तिवाक्यं क्रियाविषयं । ग्रहं संमार्ष्टीति त्वनुवादवाक्यं सम्मार्जनक्रियाविषयमिति विषयभेदादविरोधे बहवो ग्रहा गृह्यन्तां, एकस्तु संमार्ज्यतामिति नास्ति बाधः । अत्रोच्यते । यद्यपि बहिर्व्यापारभेदाद्भिन्नविषयत्वादविरोधः, तथापि प्रतिपत्तौ तयोः सङ्ख्ययोर्विरोध एव । तथा हि।पूर्वं नव दश वा बुद्धौ समवस्थिता, इदानीं तदुन्मूलनेनैको बुद्धावुपारोहयितव्यः । एवं चान्यथाऽवगते प्रधानेऽन्यथा पुनरप्रधानवेलायामवगमो न युक्तः। अपि तु यथासिद्धस्यैवानुवादात्संमार्गे प्रधानवेलावगतसङ्ख्याकानामेवावधारणं ग्रहाणां युक्तं । यत्रस्थो हि ग्रहोऽनूदितः, तत एवास्य स्वरूपमनुसर्तव्यम्। एवं च साधनप्रचयात्संमार्गस्यापि प्रधानस्योपकारादुभयानुग्रहः सम्पद्यते । बहुषु मध्येऽवस्थितश्चानुभूत इति तथैवात्र स्मृत्याऽनुवादो न्याय्यः।तथा च प्रधानोपकारानुरोध एवेहान्यथोक्तः । पूर्वं ग्रहार्थत्वात्सम्मार्गस्य संमार्गवाक्य एव ग्रहाणां प्राधान्यमुक्तं, इह तु विधिवाक्यगतं प्राधान्यमभिहितमित्येतावता विशेषः ॥ ७० ॥

पशुना यजेतेत्यत्रापि तर्हि यागस्य विधेयत्वात्पशोरप्राधान्यमिति तदीयमेकत्वं त्यज्येतेत्याशङ्क्याह ।

विधिवाक्यान्तरे संख्या पशोर्नास्ति विरोधिनी ।
तस्मात्सगुण एवासौ सहैकत्वेन गम्यते ॥ ७१ ॥

पशुगुणविशिष्टो यागो विधीयत इत्यज्ञातज्ञापनात्पशोरपि विधानं। उत्पत्तिवाक्यगता च सङ्ख्या न त्यज्यत इत्युत्सर्गः । तद्यथा। पशौ । ग्रहेत्युत्पत्तिवाक्यापेक्षायां संमार्गस्य विधिवाक्ये, तद्विरोधिनी

सङ्ख्या त्यज्यते। पशौ तु विधिवाक्यान्तरं नास्तीति प्राथमकल्पिकी न त्यज्यते सङ्ख्यैकत्वलक्षणेति, तेन सहासौ क्रियाङ्गभावमनुभवति। सगुण इति। सह लिङ्गलक्षणेन पुंस्त्वाख्येन गुणेन वर्तत इत्यर्थः। यद्वा गुणः शुक्लादिः। यत्र गुणश्रुतिर्नास्ति यथा पशुना यजेतेति, तत्राक्षिप्तो गुणसामान्य इत्यर्थः। यत्रापि गुणश्रुतिरस्ति यथा गामश्वराज शुक्लां, श्वेतं छागमालभेतेति, तत्रापि तद्गुणः स गृह्यते एकवाक्योपात्तगुणयुक्त इत्यर्थः । एतच्च वक्ष्यमाणार्थोपोद्घातार्थमुक्तम्। केचित्पुनराहुः सगुण इत्येतदेव स्फुटीकृतं सहैकत्वेनेति। अत्र तु पौनरुक्त्यं दोषः। न हि कारिकाभागस्य भागान्तरेण व्याख्यानं युक्तम्। यदि वा गुणो विशेषणं जातिः पशुत्वलक्षणा तया सह गम्यते। जातेरिव श्रुतस्यैकत्वस्य त्यागे कारणाभावात् तदेकत्वमपि गम्यत इति दृष्टान्तगर्भं वचनम्। तदेवं न्यायवादिमतानुसारेण सिद्धान्तोऽत्रावस्थापितः। तथा हि। न्यायवादिभिः पूर्वपक्षोऽत्र कृतः। एकत्वयुक्तमेकत्वस्य श्रुतिसंयोगादिति । एवं विद्वान्सोमेन यजेतेति सोमयागे दशापवित्रेण ग्रहं संमार्ष्टीति श्रूयते। तत्रैकस्य ग्रहस्य संमार्गः प्राप्तः। एकत्वश्रुतिसंयुक्तो, ह्ययं पदार्थः श्रूयते। एवं पूर्वपक्षं कृत्वा सिद्धान्तितं सर्वेषां वा लक्षणत्वादविशिष्टं हि लक्षणमिति। ग्रहजात्या द्रव्यं लक्षयित्वा संमार्गो विधीयतेऽविशिष्टं लक्षणं सर्वद्रव्येषु। न हि विशेषो गम्यते को ग्रहः संमार्ष्टव्यः को नेति। न ह्येतदेकत्वं विधीयते प्राधान्येन, अपि तु संमार्गस्य प्रधानस्य विधिः। अविधीयमानमेकत्वं, न द्वितीयादि निवारयितुमर्हतीति सामान्यवचनेन प्राप्ते द्वितीयादौ संमार्गो विधीयते। पशोस्तु यागार्थत्वात्परिच्छिन्नेन तेन यागोपकारादेकत्वविवक्षेत्युक्तं। चोदिते तु परार्थत्वाद्यथाश्रुति प्रतीयेतेति वाक्यविदां राद्धान्तः ॥ ७१ ॥

इदानीं सङ्ख्यावदन्यस्यापि गुणस्याश्रयावच्छेदकत्वद्वारेण क्रियाङ्गतयोपादानमनुपादानं वेति सङ्ख्याप्रसङ्गेन विचारयितुं सगुण एवासावित्युपोद्घाते सत्याह ॥

निर्ज्ञातद्रव्यसम्बन्धे यः कर्मण्युपदिश्यते ।
गुणस्तेनार्थिता तस्य द्रव्येणेव प्रतीयते ॥ ७२ ॥

निर्ज्ञातः प्रथमं द्रव्यसम्बन्धो यस्य तस्मिन्कर्मणि क्रियायां

यो गुणः शुक्लादिर्विधीयते तेनापि तस्य कर्मणः क्रियालक्षणस्य द्रव्यवदर्थिता । तथा च सम्बन्ध इति द्रव्यपदार्थसम्बन्धपक्षे प्राह। जातिपदार्थपक्षे तु वक्ष्यति, यदा तु जातिः शक्तिर्वेत्यादि । ननु च क्रिया जनकत्वात्साधनमपेक्षतां, गुणे तु कापेक्षा तस्याः। अथ सगुणेन द्रव्येण निर्गुणस्यासम्भवाज्जन्या क्रियेत्युभयापेक्षा तर्हि क्रमो ऽयं । निर्ज्ञातद्रव्यसम्बन्धे पश्चाद्द्रव्यवद् गुणे ऽप्यपेक्षेति अपेक्षाऽसत्त्वाच्चोपमा नोपपद्यते । अत्रोच्यते । क्रिया तावत्साध्यस्वभावा साधनमपेक्षते। तच्च द्रव्यमिति तदपेक्षोपदिश्यमानगुणापेक्षापि तस्य गुणस्य साधनावच्छेदोपयोगाद्विद्यत एव क्रियायाः । तत्र यदव्यवहितमन्तरङ्गं तत्प्रथममपेक्ष्यं । तथा च द्रव्यं । गुणस्तु तदाधारस्तन्मुखेन सम्बन्धसहो बहिरङ्गः पश्चादपेक्षणीयः । अत एव निर्ज्ञात इति भूताभिधानं। द्रव्यस्य शक्त्याधारत्वात् प्रथमं क्रियासम्बन्ध इत्यर्थः। एवं च साक्षादसमन्वयादुपमा । एतच्च, आर्थक्रमापेक्षयोच्यते । न तु शब्दव्यापारापेक्षया । गामभ्याज शुक्लामिति हि वाक्यं सकृदेव गुणप्रधानभावेन सम्बन्धविशिष्टमर्थमाहेति न कश्चित्तत्र द्विरस्य व्यापारः ॥ ७२ ॥

एवं गुणद्रव्ययोः श्रौतः क्रियासम्बन्ध उक्तः । इदानीं तयोः परस्परं वाक्योपसमन्वयप्रतिपादनायाह ॥

> कश्चिदेव गुणो द्रव्ये यथा सामर्थ्यलक्षणः ।
> आधारोऽपि गुणस्यैवं प्राप्तः सामर्थ्यलक्षणः ॥ ७३ ॥

निर्गुणस्य द्रव्यस्यासम्भवः सामर्थ्यं तेन लक्ष्यते तत्र द्रव्ये गुणः । आधारो ऽपि द्रव्यं गुणस्य सामर्थ्येन निराधारगुणासम्भवस्वभावेन लक्ष्यते । गुणमात्रं च द्रव्येणापेक्षितं द्रव्यमात्रं च गुणेनास्मात्सामर्थ्यादित्याह । कश्चिदेवेति । अपरामृष्टजातिभेदौ द्रव्यगुणौ परस्परेणापेक्षितौ। प्राप्त इति। प्रतीतिलब्ध इत्यर्थः। सामान्यमात्रे प्रतीत्यव्यभिचाराद्विशेषणाव्यभिचारात् ॥ ७२ ॥

एवमाधाराधेयसामान्यसंसर्गे लब्धे श्रुतयोरेकवाक्यत्वाद्वाक्यीयेन समन्वयेन परस्परसम्बन्धमाह ॥

> तयोस्तुपृथगर्थित्वसम्बन्धो यः प्रतीयते ।

न तस्मिन्नुपघातो ऽस्ति कल्प्यमन्यत्र चाश्रुतम् ॥ ७४ ॥

पूर्वोपवर्णितेन सामर्थ्येन पृथक् परस्परं गुणद्रव्ययोराकाङ्क्षायां सत्यामेकवाक्योपात्तयोः श्रुतयोरेव समन्वयो यः प्रतीयते न तत्र बाधः श्रौतेऽर्थे त्यागाभावात् । असति तत्परित्यागहेतावश्रुतपरिकल्पना न न्याय्या । अत एव प्रतीयत इति निर्बाधप्रतीतिः प्रमाणतामाह । अपोद्धारबुद्ध्याश्रयेण चैतदुच्यते । निरंशे हि वाक्ये पूर्वमेव विशेषविवक्षा । तथा हि । निरवयवेन वाक्येन विशिष्ट पदार्थः प्रतिपादितः । तत्र प्रतिपत्त्यर्थमंशांशिकतया ऽपोद्धारपदार्थः परिकल्प्यते । सामान्यात्मा स एव विशेषो भवति विशेषसम्बन्धे सतीति प्रतिपादनोपायक्रमः । तथा च विशेषसम्बन्धे ऽपि सामान्यात्मा पदार्थो न स्वरूपात्प्रच्यवते अपि तु तद्विशेष इति । अत एवावतिष्ठते, न तु सत्यतः । सामान्येन स्थितानां यदा विशेषे ऽवस्थानमुपपद्यते सामान्यवृत्तीनामुच्चरितानां तथाभूतानामेव तिरोभावादुत्तरकालं को ऽसौ विशेषे च तिष्ठतां । न च सामान्यविशेषयोर्युगपद्विवक्षा सम्भवति । विशेषविवक्षायां हि सर्वस्मान्नियमेन सामान्यादवच्छेदो विज्ञायत इत्युपात्तस्य सामान्यस्य त्यागप्रसङ्गः । स च नित्ये शब्दार्थसम्बन्धे न युक्तः । तिरोभूतश्च निवृत्तो ऽनवधार्यमाणात्मा शब्दो ऽन्यस्यापि पदस्य सामान्यनिष्ठत्वात्केन चिदप्यप्रतिपादिते विशेषे निर्विषयः क्वावतिष्ठताम् । यदुक्तम् । सामान्यार्थस्तिरोभूतो न विशेषे ऽवतिष्ठते । उपात्तस्य कुतस्त्यागो निवृत्तः क्वावतिष्ठतामिति । तस्माद्विशिष्ट पदार्थो वाक्यादवगन्तव्य इत्यश्रुतस्य कल्पनावकाश एव नास्ति। नापि श्रुतस्यार्थस्य त्यागसम्भवः । अपोद्धारपदार्थाश्रयो ह्ययं विचारः प्रस्तुतः । तथा श्रुत्यादीन्यखण्डवाक्यपक्षे नोपपद्यन्त इत्याक्षिप्तवाक्यकाण्डे ऽपोद्धारपदार्थकल्पनेनैवोपपादितानि । श्रुतिप्रतिपादितस्य श्रौतार्थस्य त्यागे ऽश्रुतकल्पना न युज्यत, इत्येकवाक्योपात्तत्वमत्र सम्बन्धहेतुः । परस्परसम्बन्धे हि एकवाक्यता ऽपीष्यते । वाक्यार्थेन प्रधानेन गुणानामाक्षेपादश्रुतपरिग्रहे सर्वत्र वाक्यभेदप्रसङ्गान्न क्वचिदेकवाक्यता भवेत् ॥ ७४ ॥

ननु च क्रियाकारकसम्बन्धे विशेषणविशेष्यभावे च प्रति-

पाये वाक्यभेदप्रसङ्गः । न चासौ न्याय्यः । नैष दोषः । गुणप्रधानभावेनात्र सम्बन्धद्वयसम्भवः । स च एकस्मिन्वाक्ये ऽविरुद्धः ॥७४॥

तथा हि । श्रुतिवाक्यलक्षणमत्र प्रमाणद्वयमस्तीत्याह ॥

क्रियया यो ऽभिसम्बन्धः स श्रुतिप्रापितस्तयोः ।
आश्रयाश्रयिणोर्वाक्यान्नियमस्त्ववतिष्ठते ॥ ७५ ॥

श्रुत्या कारकविभक्त्या क्रियायां सम्बन्धो द्रव्यगुणयोः समशीर्षकतया प्रतिपादितः । वाक्यादखण्डप्रतिभोत्पत्तावपोद्धारेण गामभ्याज शुक्लामभ्याजेति पदार्थविभजनात् गामेव शुक्लामेवेति गुणगुणिनोरेकवाक्योपात्तयोर्विनियोगो वाक्यस्य प्रामाण्येनावतिष्ठते । अश्रुतगुणद्रव्यपरिकल्पने हि प्रतिपदार्थं क्रियाभेदात् गामभ्याज शुक्लां चेति वाक्यभेदः स्यादित्येकरसयैव प्रवृत्त्योपात्तगुणविशिष्टस्य द्रव्यस्य क्रियासमन्वये तदेकवाक्यत्वं पोषितं भवति । नियमो द्रव्यगुणयोराधेयान्तरादाधारान्तराच्च व्यवच्छेदः । सति परस्परसम्बन्धे न चान्यनिवृत्तः शब्दान्तरमस्ति वाचकमित्येकवाक्याख्यकशब्दोपादाना ऽसौ श्रौतीतिं वाक्यीया ऽवतिष्ठते । तदुक्तं न्यायवादिभिः । अर्थैकत्वे द्रव्यगुणयोरैककर्म्यान्नियमः स्यादिति । यत्रार्थैकत्वं श्रूयते वाक्ये, तत्र द्रव्यगुणयोर्नियमो भवति परस्परसम्बन्धात्मकः । कुतः ऐककर्म्यात् । एकं हि कर्म वाक्यार्थभूतं क्रियालक्षणं । प्रधानमुद्दिश्य द्रव्यगुणौ शेषभूतौ विधीयेते इति तयोः परस्पराकाङ्क्षत्वादेकवाक्यतायां सामानाधिकरण्यान्यथानुपपत्त्या ऽसत्यपि सम्बन्धवाचकषष्ठीलक्षणविभक्तिश्रवणे विशेषणविशेष्यभावसम्बन्धावसाय इति सूत्रार्थोऽस्मन्नयानुगुणः ॥ ७५ ॥

एवमवस्थिते सति, इदमत्रापततीत्याह ।

तत्र द्रव्यगुणाभावे प्रत्येकं स्याद्विकल्पनम् ।
श्रुतिप्राप्तो हि सम्बन्धो बलवान्वाक्यलक्षणात् ॥७६॥

श्रुतिप्राप्तः, श्रुत्योपस्थापितः क्रियाकारकसम्बन्धो, वाक्यं लक्षणं लक्ष्यते ऽनेनेति प्रतिपादकं यस्य तस्माद्बलवानिति । तस्य सर्वथा त्यागाभावः।साक्षाद् द्वितीयाश्रुति स्तद्विभक्तिश्च श्रौतसम्बन्धाऽऽवेदिका ऽन्योन्यस्वरूपानुविद्धयोः क्रियाकारकयोः प्रतीतेः। वाक्यीय-

स्य तत्सम्बन्धस्य साक्षाद्वाचकं नास्ति केवलमुभयस्यैकवाक्योपा-दानाद्योग्यार्थसमन्वयपदान्तरममवधानात्परस्परेण सम्बन्धो व्यवस्थाप्यत इति श्रुत्यपेक्षया दुर्बलत्वं । पदान्तरापेक्षत्वाच्च पदान्तरस्य नियतस्य सन्निधानाभावान्नावश्यं वाक्यीयसम्बन्धो विशेषणविशेष्यभावलक्षण इति तस्मिन्बहिरङ्गे निवृत्ते ऽपि श्रौतस्यान्तरङ्गस्यानिवृत्तिः । एवं च श्वेतं छागमालभेतेति श्वेनाभावे कृष्णस्यालम्भनवच्छागाभावे पिण्पिण्डीमालभ्य कृती स्यादिति चोद्यमत्र दर्शने ॥७६॥

जातिपदार्थनये तु सिध्यतीष्टव्यवस्थेत्याह ।

यदा तु जातिः शक्तिर्वा क्रियां प्रत्युपदिश्यते ।
सामर्थ्यात्संन्निधीयेते तत्र द्रव्यगुणौ तदा ॥ ७७ ॥

केषां चित्साहचर्येण जातिःशक्त्युपलक्षणमिति जात्युपलक्षिता शक्तिः। जातिपदार्थे प्रतिनिध्युपादानार्थं क्रियासाधनत्वेन चोद्यत इत्युक्तत्वाज्जातिः शक्तिर्वेत्याह । अत्र दर्शने, न द्रव्यगुणयोः श्रौतः क्रियाभिसम्बन्धः। अपि तु जातिक्रिययोः शक्तिक्रिययो र्वा विभक्तिप्रापितः सम्बन्धः। निराधारयोश्च जातिशक्त्योरसम्भवात्सामर्थ्यात्सन्निधापितं स्वाधारं द्रव्यं तेनापि स्वाधेयो गुण इति द्वयोरपि द्रव्यगुणयोः सामर्थ्यात्प्राप्तत्वम् ॥ ७७ ॥

ततश्च प्रतिनिधिविषये ।

जातीनां च गुणानां च तुल्ये ऽङ्गत्वे क्रियां प्रति ।
गुणाः प्रतिनिधीयन्ते छागादीनां न जातयः ॥ ७८ ॥

द्रव्यव्यवधानात् द्वावपि जातिगुणौ क्रियाङ्गभावमनुभवत इति तुल्यत्वं। तत्र तथापि च्छागादीनां सम्बन्धिन्यो जातयो न प्रतिनिधीयन्ते। छागाभावे मेषो नालभ्यते अपि तु गुणानामेव प्रतिनिधिः प्रसिद्धः। श्वेताभावे कृष्णो ऽपि च्छाग आलभ्यते ॥ ७८ ॥

कात्र युक्तिरित्याह ।

व्यक्तिशक्तेः समासन्ना जातयो न तथा गुणाः ।
साक्षाद् द्रव्यं क्रियायोगि गुणस्तस्माद्विकल्पते ॥ ७९ ॥

व्यक्तिशक्ते र्द्रव्यशक्तेः । शक्तस्य द्रव्यस्येत्यर्थः । शक्त्याख्यो द्रव्यस्योपयोग इति शक्तिग्रहणमुत्पत्तिप्रभृत्याविनाशादन्वयाद-

धिष्ठानसम्बन्धयोश्चैककालत्वादासन्ना द्रव्ये जातिः । गुणास्तु त-न्निष्ठोत्तरकालभाविनः कालान्तरपरिवासादन्योन्यस्वभावपरिणामि-न इति द्रव्याद्विप्रकृष्टाः। यदि नाम न समासन्ना गुणाः कथमेताव-ता विकल्प इत्याह। साक्षादूद्रव्यं क्रियायोगीति। एतदुक्तं भवति । य-दि द्रव्यमनपेक्ष्य गुणः साक्षात्क्रियायोगी स्यान्न विकल्पेत । यदा तु द्रव्यं साक्षात्क्रियायोगि, जातिगुणौ, तद्द्वारेण तदा प्रत्यासत्तिविप्रकर्ष-चिन्ता जायते । तथाहि । द्रव्यं साक्षाच्छक्तं क्रियासम्बन्धक्षममिति तद्द्वारेण समन्वययोग्यम् । तत्रासन्नं न विकल्पते जातिरूपमित्यन्य-जातीयस्य न प्रतिनिधिः। अपि तु अन्यगुणस्य। कृष्णे ऽपि च्छागे छाग-बुद्धिरन्वेत्येव । अन्यजातीयस्योपादाने तु जातेरात्मकल्पायास्त्यागे सर्वथैव साधनभेदात्क्रियान्तरमेव स्यात् । कदरे तु सादृश्यात् खदि-रबुद्धेरनपगमः। एतच्च जातिपक्षे युज्यते। श्रौतस्य जातिरूपस्याऽत्या-गात् । द्रव्यपदार्थपक्षे तु जातेरनभिधेयाया उपलक्षणत्वात्त्यागेऽपि नास्ति श्रौतार्थत्याग इत्यन्यजातीयस्यापि प्रतिनिधिप्रसङ्गः । श्रौतस्य सम्बन्धस्य च द्रव्यपदार्थपक्षे पूर्वं गुणद्रव्ययोः साम्यमुक्तं । इह तु सामर्थ्यादाक्षेपे प्रत्यासन्ना जातिर्न त्यज्यत इति जातिपदार्थमुत्कर्ष-यितुं विचारितम् । अत एव यदा तु जातिरिति तु शब्दः पूर्वस्मा-द्विशेषणार्थः । तदेतद्भाष्ये विहितं । यत्र ह्यनन्तरं द्रव्यं तत्प्रधानं, न हि शुक्लमालभेतेति पिष्टपिण्डीमालभ्य कृती भवतीति । प्रत्यासन्न-तरत्वाज्जातेस्तद्वाची द्रव्यशब्दो ऽभिप्रेतो न गुणोपसर्जनद्रव्यवाची । अनिर्धारितरूपस्य हि द्रव्यस्य जातिरात्मरूपनिर्धारणोपयोगिनी स्वात्मप्रदानेनारूपिता तदाकारतां प्राप्नोति । तत्प्रतिनिधौ वस्त्वन्तर-भावाच्चोदितस्य त्यागप्रसङ्गः ॥ ७९ ॥

पूर्वोक्तं पक्षमन्यमतत्वेनोपसंहरति ।

साम्येनान्यतराभावे विकल्पः कैश्चिदिष्यते ।
अतद्गुणो ऽतश्छागः स्यान्मेषो वा तद्गुणो भवेत् ॥८०॥

यथा जातिर्द्रव्योपलक्षणं निरुपाधेरर्थस्याव्यवहार्यत्वात् । एवं गुणो ऽपि । तथा जातिवदाधारनियतो गुणो नीलादिर्वाय्वाकाशादे-स्तदभावादिति सति साम्ये ये द्रव्यवद्धेयत्वाद् द्रव्यलक्षणप्राप्तं गु-णमप्यभिधेयं मन्यन्ते व्याडिदर्शनस्थिता द्रव्यपदार्थिकाः, तेषां गुणो

पि क्रियासम्बन्धं जातिद्रव्यद्वारेणार्हतीति द्रव्यसम्बन्धपरिपोषार्थं । वाक्यीयसमन्वयत्यागेन द्वयोरपि गुणद्रव्ययोः प्रतिनिध्युपपत्तिरित्यनभिमतमपि पक्षं मतान्तरत्वेन निर्दिशति । कैश्चिदिति । द्रव्यस्य हि प्रतिनिधिर्भाष्यकारप्रभृतिभिः शिष्टैर्नाङ्गीकृतः ॥ ८० ॥

एवं प्रासङ्गिकं परिसमाप्य प्रकृतमेवानुसन्धातुमाह ॥

जातेराश्रितसङ्ख्यायाः प्रवृत्तिरुपलभ्यते ।
सङ्ख्याविशेषमुत्सृज्य क्वचित्सैव प्रवर्त्तते ॥ ८१ ॥

प्रासङ्गिकेन पूर्वप्रस्तुनस्य व्यवधानादुक्तमप्येतत्पुनः स्मारितं सामान्येनाधिकं वक्तुम् ॥ ८१ ॥

तथा हि ॥

पराङ्गभूतं सामान्यं युज्यते द्रव्यसङ्ख्यया ।
स्वार्थे प्रवर्त्तमानं तु न सङ्ख्यामवलम्बते ॥ ८२ ॥

पूर्वं शाब्देन व्यापारेण विधीयमाना ऽनूद्यमानत्वेन गुणप्रधानभावमाश्रित्य गुणे ऽपि ग्रहे सङ्ख्या विवक्ष्यत इति प्रतिपादितम् । इदानीं तु वास्तवं गुणप्रधानभावमाश्रित्य गुणे सङ्ख्या विवक्ष्यते इति न्यायो ऽवतार्यते ॥ ८२ ॥

यजेत पशुनेत्यत्र यज्यर्थायां पशुश्रुतौ ।
कृतार्थैकेन पशुना प्रधानं भवति क्रिया ॥ ८३ ॥

यागस्य प्राधान्यात्तत्साधनभूतः पशुरित्येकेन यागसम्पत्तौ प्रधानस्य क्रियालक्षणस्य वाक्यार्थस्य निष्पत्तेर्गुणभेदप्रत्यनादरात्पराङ्गभूतमत्र पशुसामान्यं द्रव्यसङ्ख्यया युज्यते इति जातेराश्रितसङ्ख्याया अत्र प्रवृत्तिः । तथा हि । प्रधानं गुणभेदे सत्यावर्त्तेतेति क्रियान्तरमेवैतत्स्यात् । ततश्च न प्रधानानुयायिनो गुणाः स्युः । अपि तु प्रधानं गुणानुयायीत्येतदनिष्टं प्रसज्येतेत्याह ॥ ८३ ॥

तथा हि ॥

यावतां सम्भवो यस्य स कुर्यात्तावतां यदि ।
आलम्भनं गुणैस्तेन प्राधान्यं स्यात् प्रयोजितम् ॥८४॥

यस्येत्यधिकारिणः । अङ्गप्रयुक्ते च प्रधाने प्रधानत्वमेव तस्य

न स्यात्, तत्प्रतिगुणानां च गुणत्वमिति संरक्ष्यो ऽयं नय इत्यभिप्रायः ॥ ८४ ॥

स्वार्थे प्रवर्त्तमानं तु न सङ्ख्यामवलम्बत इत्यत्रोदाहरणमाह ॥

सम्मृज्यमानतन्त्रे तु ग्रहे यत्र क्रियाश्रुतिः ।
सङ्ख्याविशेषश्रवणं नैव तत्राद्रियामहे ॥ ८५ ॥

सम्मृज्यमानो ग्रहार्थस्तन्त्रं यत्र ग्रहे ग्रहशब्दे । विशेषणसमासो वायं । सम्मृज्यमानं च तन्त्रं च तस्मिन् ग्रहे संस्कार्यत्वात्प्रधाने सम्मार्जनक्रियायाः शब्दप्रधानभूताया यत्र श्रुतिः ग्रहं सम्मार्ष्टीत्यत्र तत्र स्वशब्देन प्रतिपादितस्यापि सङ्ख्याविशेषस्यैकत्वलक्षणस्य विवक्षा न भवति । उत्पत्तिवाक्यानुसारेणानेकसङ्ख्यस्यैव तस्यात्र विवक्षितत्वात् । न हि सम्मार्गो ऽत्रतन्त्रं, येनैकेनापि ग्रहलक्षणेन साधनेन तस्य सम्पत्तावनेकोपादानं पशुबलिः फलं स्यात् । अपि तु ग्रहस्तन्त्रमिति यथासम्भवं तस्य संस्कार इति सङ्ख्याविशेषमुत्सृज्य जातिः प्रवर्त्तते ॥ ८५ ॥

तदेवं गुणे सङ्ख्या विवक्ष्यते न तु प्रधान इत्यत्र शास्त्रीयं ज्ञापकमाह ॥

शिष्यमाणपरे वाक्ये यदेकग्रहणं कृतम् ।
शेषे विशिष्टसङ्ख्ये ऽपि व्यक्तं तल्लिङ्गदर्शनम् ॥ ८६ ॥

सरूपाणामेकशेष इत्यत्र शिष्यत इति शेष इति कर्मसाधनशेषशब्दाश्रयेण शिष्यमाणो ऽवतिष्ठमानः परः प्रधानं एकशेषलक्षणेन संस्कार्यत्वाद्भवतीत्येकवचनान्तत्वादेकसङ्ख्यायुक्ते ऽपि प्रतीते शेषशब्दे यत्पुनरेकशब्दोपादानं तत्स्वार्थे प्रवर्त्तमानं प्रधानभूतं सामान्यमाधारगतसङ्ख्याश्रयेण प्रवर्तत इत्यस्यार्थस्य ज्ञापकं स्फुटं । भावसाधने तु शेषशब्दे शेषणक्रियायाः प्राधान्येन शिष्यमाणस्येति द्विबह्वोरपि शेषणमेकमेवेति, एकत्वे विवक्षिते ऽपि द्विबह्वोर्निवारणार्थमेकशब्दो ऽर्थवानेवेति न ज्ञापकं स्यात् ॥ ८६ ॥

एवं गुणे सङ्ख्या विवक्ष्यत इति न्यायं वैदिकोदाहरणपृष्ठपातितया ऽवस्थाप्य प्रकृतोपयोगितां दर्शयितुं व्याकरणे ऽप्युदाहरणमत्राह ॥

समासप्रत्ययविधौ यथा निपतिता श्रुतिः ।
गुणानां परतन्त्राणां सा तथैवोपपद्यते ॥ ८७ ॥

सुप्सुपेत्यत्र समासस्य विधिरिति तस्यैव प्राधान्यम् । न ह्यवयवानामिदमनुशासनम् । समुदाये तेषामन्तर्भूतत्वात् स्वातन्त्र्याभावात् । न चाप्यवयवाः केचनात्र वस्तुतः सन्ति । विशिष्टे ऽर्थे समासपदस्याभिन्नस्यैव प्रवृत्तेः । यथोक्तं वाक्यकाण्डे । ब्राह्मणार्थो यथा नास्ति कश्चिद् ब्राह्मणकम्बल इति । अभिन्नस्य समासपदस्यैव परिकल्पितपूर्वपरावयवानां विभागः सञ्चिकीर्षितः । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां हि विशिष्टार्थशब्दावधारणं । तौ चात्र समासपदे राजपुरुषादौ स्तः । समुदायेन विशिष्टस्य सम्बन्धस्य प्रतिपादनात् । अवयवाभ्यामप्रतिपादनात् । समुदायसंस्कारप्रयुक्त एव चावयवानां विभक्तिलोपह्रस्वत्वपुंवद्भावादिसंस्कारः । अवयवसंस्कारादिनान्तरीयकत्वात्समुदायसंस्कारस्य । तस्मादत्र समासविधौ येन प्रकारेणैकसङ्ख्यामुपादायैकत्वं प्रतिपादयन्ती श्रुतिः सुप्सुपेतिशब्दोपनिपतिता श्रोत्रविषयभावमागता, तेनैव प्रकारेण न्यायेनोपपद्यते युज्यते । श्रुतमेकत्वं विवक्ष्यत इत्यर्थः । को ऽसौ न्याय इत्याह । गुणानां परतन्त्राणामिति । प्रधानवशवर्त्तित्वाद् गुणानामवयवानां यां सङ्ख्यामुपादायार्थे प्रवृत्ता सती सुप्सुपेति श्रुतिस्तत्सङ्ख्यायोगिनमेवार्थं प्रतिपादयतीत्येकस्य सुबन्तस्य समासः कष्टश्रित इत्यादौ भवति । ननु बहूनां महत्कष्टं श्रित इति द्वितीयान्तजातेराश्रयादनेकस्य समासे तस्यानियतत्वादनवस्थानात्प्रधानभूतः समासो नियमेन प्रतीयत इति विप्लवात्तस्यानुग्रहो निराकृतः स्यादिति प्रत्यवयवं समासभेदात् गुणायत्तं प्राधान्यं स्यात् न तु गुणाः प्रधानानुयायिन इत्यर्थः । द्वन्द्वबहुव्रीह्योस्त्वनेकमिति वचनसामर्थ्यादनेकपदावयवः समासोऽभ्युपगत एव । अत एव च लिङ्गात्सङ्ख्याविवक्षासिद्धिः । प्रत्ययविधावपि ङ्याप्प्रातिपदिकादित्यत्र समाहारद्वन्द्वनिर्दिष्टायाः प्रातिपदिकलक्षणायाः प्रकृतेः सिद्धरूपाया अनुवादात्स्वादिविधिवाक्ये ऽधिकारादपूर्वस्य स्वादेरेकवाक्यतया प्रत्ययस्य विधानमिति प्राधान्यात्तदङ्गे प्रातिपदिके यथाश्रुतसङ्ख्याङ्गीकारः । ननु च सुप्सुपेति विभक्त्यैकत्वस्य प्रतिपादितत्वादस्तु सङ्ख्याविवक्षा । ङ्याप्प्रातिपदि-

कादित्यत्र तु काऽसावेकत्वसङ्ख्या श्रुता यस्या विवक्षोच्येतास्य यदि समाहारैकत्वं । तदयुक्तम् । तस्य समुदायसम्बन्धित्वात् समुदायात्प्रत्ययोत्पत्तेरविवक्षितत्वान्न तस्यैकत्वमत्र विवक्षितत्वेन प्रतिपाद्यम् । अपि तु प्रत्येकमवयवानाम् । तेषां चात्र वृत्तावन्तर्गतत्वाद् द्वित्वादिप्रतियोग्यैकत्वं न प्रतीयते ऽपि त्वविज्ञातसङ्ख्याविशेषाणि स्वरूपमात्रेणैव ङ्याप्प्रातिपदिकानि । भवतैव तर्ह्यस्माकं दिक् प्रदर्शिता । वयमप्यधुना तर्ह्येवं व्याचक्ष्महे । यथा निपतिता श्रुतिः । येनैव प्रकारेण निपतिता अर्थवच्छब्दरूपं च स्वरूपमात्रेण प्रतिपादयन्ती निपतिता । यथा च तावति तात्पर्यमिति न द्वितीयमपेक्षते । द्विवचनबहुवचनान्तानामसमासाद् वृत्तौ सङ्ख्याविशेषानवगतेः प्रतियोग्यपेक्षामन्तरेण च द्वित्वाद्यनुत्पत्तेः । अतश्चार्थात्प्रत्येकमेकत्वं ङ्याप्प्रातिपदिकादिति वदतो विवक्षितम् । अन्ये तु ग्रहणकवाक्यादस्माद्यत्प्रातिपदिकं जायते, ङ्यन्तादाबन्तात्प्रातिपदिकादिति, तत्र श्रुतमेकत्वं विवक्ष्यत इति व्याचक्षते । अत्र तु यथा निपतिता श्रुतिरित्यवाचकम् । न हि प्रतिपादकमुपप्लवमानं वाक्यं श्रुतिविषयम् । तदत्र सङ्ख्याविवक्षायां बहुभ्यो ङ्याप्प्रातिपदिकेभ्यः स्वादिप्रत्ययस्य परत्वासम्भवाद्यथाप्रकृत्यावर्त्तेत प्रत्ययः । तथा च गुणानुयायि प्रधानं स्यान्न तु गुणास्तदनुयायिनः । ननु च स्वादीनां प्रकृतिसम्बन्धस्य विधीयमानत्वात्कथं तेषां प्राधान्यं । एवमपि प्रकृतीनां तावद् गुणत्वं सिद्धमिति तत्र गुणे सङ्ख्या विवक्ष्यत इति सिद्धो ऽस्मन्नयः । न च प्रकृतिरेव प्रत्ययपरतया सम्विचिकीर्षिता । प्रकृतिप्रत्ययपरिकल्पनेन पदस्यैवान्वाख्येयत्वात्तस्यैव लोके प्रयोगात् । यद्यपि च प्रत्ययपरत्वेन संस्कृता प्रकृतिरेव पदं तथापि तात्पर्यदृशा प्रकृतेः प्रक्रियाभेदेनासत्यत्वादविकल्पं पदमेव सत्यमुद्दिश्य संस्कारप्रवृत्तिः । वाक्यार्थप्राधान्ये त्वपूर्वस्य प्रत्ययस्यैव विधीयमानत्वात्प्राधान्यं । अत एव समासप्रत्ययविधावित्याह । इत्थं च नात्र भिन्नवाक्यतया सम्बन्धिविधानं । प्रक्रियायां प्रकृत्यनुवादेनैकवाक्यतया स्वादीनां विधानात् । सुप्तिङोरविशेषविकरणाद्धाव्यमाभिधानादिति तु सङ्ख्यावाक्यभेदाभिप्रायं । न तु प्रकृतिवाक्येनापि नैकवाक्यता ऽत्र विवक्षितेति मन्तव्यम् । न चैकवाक्यतया विधाने प्रत्ययसंज्ञासम्बन्धो विलक्षणः प्रवृत्तिभेदेन विना न शक्यते विधातुं । विधिसम्बन्धो हि पूर्वं, ततो

विधानाल्लब्धसत्तानां स्वादीनां प्रत्ययसंज्ञासम्बन्धः । सतो हि कार्यिणः कार्येण भवितव्यम् । भाविनो ऽपि बुध्या विषयीकरणाद्भाव्यमानावस्थायामेव प्रत्ययादिसंज्ञासमन्वयादित्येकवाक्यतयैवात्र प्रत्ययविधिर्ग्रन्थकाराभिमतः ॥ ८७ ॥

किमेष एवोत्सर्गः, गुणे सङ्ख्या विवक्ष्यत इति । नेत्याह ॥

गुणे ऽपि नाङ्गीक्रियते प्रधानान्तरसिद्धये ।
सङ्ख्या कर्ता तथा कर्मण्यविशिष्टः प्रतीयते ॥ ८८ ॥

तथा कर्तेति । एवं च सति कर्त्ता ऽविशिष्टः प्रतीयत इति सम्बन्धः । स हि गुणः । ईप्सिततमं तु कर्म संज्ञाद्वारेण धीयमानसंस्कारं प्रधानं । कर्मणीति । कर्त्तुरीप्सिततमं कर्मेत्यत्र कर्मसंज्ञायां विधीयमानायाम्, तस्या एव तया वा संस्क्रियमाणस्य कर्मणः प्राधान्यात्कर्त्तुः क्रिययेप्सिततममिति स्वाश्रयक्रियासम्बन्धितया कर्ता निर्दिश्यमानो गुणो ऽविशिष्टः सूत्रोपात्तलिङ्गसङ्ख्याभ्यामनवच्छिन्नः, कर्त्रोः कर्तॄणां च क्रिययेप्सिततमस्यापि कर्मसंज्ञासिद्ध्यर्थं भूयः प्रधानानुग्रहाय प्रतीयते अवगम्यते । समासप्रत्ययविधौ तु बहूनां सुबन्तानां समासे ऽव्यवस्था स्यात्, बहुत्वस्यानियतत्वात्कर्मसंज्ञा तु बहुविषया प्रचयमनुभवतीति न दोषः । प्रत्ययविधिरपि बहुभ्यः प्रकृतिभ्यो नास्ति परत्वस्यानिर्वाहात् । तथा च सरूपवार्त्तिक उक्तं । एकविभक्तेरिति चेन्नाभावाद्विभक्तेरिति । तदेवं प्रधानप्रचये भूयाननुग्रहः कृतो भवतीति प्रधानस्याविवक्षितसङ्ख्यत्वे सिद्धे न गुणगता सङ्ख्या ऽङ्गीक्रीयते । अन्यथा प्रधानसङ्कोचे तदुपरोधः स्यादिति प्रधानान्तरसिद्धिः । प्रयोजनमेतद्युक्तिगर्भं द्रष्टव्यमिति । गुणानां पारतन्त्र्यादेव न्यायात्कर्त्तुरीप्सिततममित्यत्र न विवक्ष्यते सङ्ख्येत्युक्ता युक्तिः ॥८८॥

अत्रैवोपोद्बलनार्थमाह ॥

यस्यान्यस्य प्रसक्तस्य नियमार्था पुनःश्रुतिः ।
निवृत्तौ चरितार्थत्वात्सङ्ख्या तत्राविवक्षिता ॥ ८९ ॥

यस्य पुनः श्रुतिरिति सम्बन्धः । पूर्वं सामान्येनाक्षेपादेकैव श्रुतिः पुनःश्रुतिरित्युच्यते । यथेह कर्तुः । पुनःशब्दो वा तु शब्दस्यार्थे । स पूर्वमप्रधाने विवक्ष्यते सङ्ख्येत्युक्तम, तदपेक्षयेह विशेषद्योतनार्थः ।

किमर्थमसौ पुनः श्रुतिरित्याह । अन्यस्य कर्मादेः प्रसक्तस्य प्राप्नुवतो नियमार्थो निवृत्त्यर्थो । तथा हि । ईप्सिततमस्य सम्बन्धिशब्दत्वाद्येनेप्सिततमं कर्म तस्याक्षेपस्तावत्सिद्ध इति करणादेरपीप्सिततमप्रसङ्गे कर्तुरित्युच्यमानं कारकान्तरनिवृत्तितात्पर्यान्नियमार्थमिति । द्वौ बहवो वा कर्त्तारो न निवारिताः । तथा ऽपि कारकान्तरनिवृत्तिर्विवक्षिता सिध्यत्येवेति निर्देशार्थैवात्र सङ्ख्या । नन्वेवमनेनैव न्यायेन यजिना अनियताङ्गाक्षेपात् पशुनेति करणान्तरनिवृत्तितात्पर्येणोच्यमानमविवक्षितसङ्ख्यं प्रसज्येत । नैष दोषः । यथेप्सिततमस्य सम्बन्धिशब्दत्वादवश्यं साधनमात्राक्षेपे सिद्धे कर्त्तुरिति पुनःश्रुतिर्भवति, नैवं यजेः करणाक्षेपो ऽवश्यम्भावी । देवतोद्देशेन हविःप्रक्षेपमात्रस्य यज्यर्थत्वात्त्यज्यमानस्यैवाक्षेपो न करणस्येति करणाक्षेपस्य नान्तरीयकत्वाभावान्न पशुनेति पुनःश्रुतिः अपि त्वपूर्व एवायमङ्गविधिः । पशुरेवात्र त्यज्यमान इति चेत्, त्यागमात्रे ऽपि तर्हि यजेः प्रयोगो दृश्यते, अग्नौ सुष्ठु यजत इति । अत्रापि हविष आक्षेप इति चेत्, एवं तर्हि दृष्टार्थानां क्रियाणां लोके भवेन्नाम सामर्थ्यात्साधनाक्षेपः । अदृष्टार्थासु तु शब्दप्रमाणकत्वाद्यजेतेत्यतो यागः कर्त्तव्य इत्येव प्रतीयते । पशोरपूर्वैव चोदनेयमिति यथाश्रुतसङ्ख्याविवक्षैव न्याय्या । न च तस्मिन्यागे द्वाभ्यां प्रधानान्तरसिद्धिरस्ति । नापि यागान्तरे एकेनैव सर्वस्य यागस्य सिद्धिः । ननु च कारकान्तरनिवृत्तितात्पर्ये कर्तुः सामर्थ्यात्सार्थाद्धीयते पथिक इत्यत्रापादानेन सामर्थ्येन ईप्सिततमस्य पथिकस्य कर्मसंज्ञाभावाद्धीयत इति कर्मणि लकारोत्पत्तिः कथं । न चायं कर्मकर्त्तुर्विषयः । कर्मस्थक्रियाणां कर्मवद्भावस्योक्तेः । जहातिश्च त्यागमात्रवचनः कर्तृस्थक्रियः । सार्थो हि त्यजति पथिकस्तं नानुगच्छति । ततश्च पथिकस्यापायस्तत्फलं, न धातुवाच्यः । किं च पूर्वकर्मणः सतः कर्तृत्वं कर्मकर्तृत्वं । इह तु सार्थापेक्षमेव पथिकस्य कर्मत्वं स च सार्थो ऽपादानमिति कथं तदपेक्षं कर्मत्वमित्यंतदेव चोद्यते । अत्रोच्यते । इह कारकाणां स्वव्यापारे स्वातन्त्र्यं सर्वेषामेव विद्यते । अकिञ्चित्करस्य क्रियाङ्गभावायोगात् । तथा च सामान्यसंज्ञापूर्वको विशेषसंज्ञासम्भव इति सार्थस्य जहातौ स्वातन्त्र्यमपादानस्यानवगतमेव । सार्थो हि पथिकं जहदपाये साधनभावमनुभवति । यथा ज्वलन्ति काष्ठानि

पाके । ततश्च सामर्थ्यात्प्रतीयमानं स्वातन्त्र्यं कर्मसंज्ञाहेतुरत्रोपपद्यते यथा प्रविश पिण्डीमिति । यद्येवं कर्मादीनामपि स्वव्यापारे स्वातन्त्र्यमस्त्येवेति तदाश्रयापि कर्मसंज्ञा स्यात्, माषेष्वश्वं बध्नातीति, अनर्थकं कर्तुरिति विशेषणम् । नैतदस्ति । सदपि तत्र स्वातन्त्र्यं न कर्त्रा न्यग्भावितमिति न कर्मसंज्ञाहेतुः । इह तु सामर्थ्यस्यापगमान्ते त्यागे जहातेर्वर्तनादनपगमे ऽपादानत्वं न्याय्यं । त्यागे ऽपि स्वातन्त्र्यं न विरुध्यत इति भवति तदपेक्षं कर्तृत्वम् । नन्वेवमपि स्वातन्त्र्यस्यात्र न्यग्भावाभावे ऽपादानमुत्तराणीति कर्तृसंज्ञया ऽपादानसंज्ञाया बाधनात्कर्तृतृतीयैव स्यात् । तद्यथा धनुषा विध्यतीति करणे तृतीया । नैष दोषः । नान्तरीयकयोः शक्त्योः शब्दसामर्थ्यादुभयोः प्रतीतौ युगपद्विवक्षायां बाध्यबाधकभावः । तथा हि धनुषः शरनिःसरणे ऽवधिभावगमनं विना वेधने साधकतमता नोपपद्यत इति द्वयोर्युगपद्विवक्षायां करणसंज्ञया ऽपादानसंज्ञाबाधनात्तृतीया । कृतायामपि तृतीयस्यामस्यावधिभावः प्रतीयत एवेति । अभिन्नफलत्वे सति तुल्यबलत्वात्परत्वेन व्यवस्था । सार्थेन हीयत इति तूक्ते सार्थस्य कर्तृत्वमेवावगम्यते नापादानत्वमपायस्याप्रतीतेः । सार्थेन हि पथिको हीयते । यावच्चासावपि ततोऽनापेतस्तावत्सार्थस्य कुतस्तं प्रत्यपादानत्वमिति तदेतदभिधातुमपादाने पञ्चम्येवात्रन्याय्या । तत्र त्यागफलस्यापायस्य प्रतीतेस्त्यागे स्वातन्त्र्यमवगम्यते एव । ननु सार्थेन हीयत इत्यत्रापायो गम्यत एव । तथाहि । हीयत इति कोऽर्थः । त्यज्यत इति । यदि च ततः साक्षादेवेयात्पथिकः, ततोऽस्य सार्थस्य तस्यां जहातिक्रियायां कर्तृत्वमुपपद्यते नान्यथा । सत्यमेतत् । किन्तु सार्थेन हीयत इत्युक्ते संशयो जायते किं सार्थेनात्मनः सकाशात् पथिकः परित्यज्यते किंवान्यतः सार्थेनापि कृष्यत इति । अवधिभावे तु सार्थस्य पञ्चम्या प्रतिपादिते तस्यैव कर्तृत्वं नियतमवगम्यते । तस्मादन्यथासिद्धावधिभावप्रतिपत्त्यर्थमपादानसंज्ञैव तत्र विधेया नतु विप्रतिषेधः फलभेदे । सत्यम् । तुल्यबलत्वेन परत्वादपादानमुत्तराणि बाधन्त इति युक्तम् । सार्थे तु विवक्षितार्थप्रतिपाद्यसामर्थ्यात्कर्तृसंज्ञा न प्रवर्त्तते । यद्येवं कर्तुरिति कर्तृसंज्ञकेनेप्सिततमस्य कर्मसंज्ञायां पथिकस्य तदभाव इति तदवस्थं चोद्यम् । नैतत् । कर्तृग्रहणस्य स्वातन्त्र्योपलक्षणार्थत्वात् । न च स्वातन्त्र्य-

मात्रं कर्तृशब्देन लक्ष्यते येन सकलकारकसाधारणत्वात् अस्य विषयव्यावृत्तिविषये ऽपि कर्मसंज्ञा प्रसज्येत। प्रधानभूतस्वातन्त्र्योपलक्षणादिति सामान्येन कर्तृसंज्ञकत्वात्कर्तृसंज्ञकत्वमनपेक्ष्य प्रधानभूतं स्वातन्त्र्यमात्रं यस्यास्ति कर्तृसंज्ञकस्याऽकर्तृसंज्ञकस्य च तस्योभयस्याप्येकवाक्यतया संग्रह इति वाक्यभेदानवतारात्सर्वं सुस्थम्। एवं लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्य इति वचनात् भावकर्मकर्तृषु सामान्येन विधानात्परस्मैपदात्मनेपदयोरविशेषेण प्रसक्तौ भावकर्मणोः शेषात्कर्तरीति नियमार्था पुनःश्रुतिरिति निवृत्तितात्पर्यादविवक्षिता सङ्ख्येति प्रत्ययनियमपक्षे नियम्यमानत्वात्प्रत्ययस्य प्राधान्ये ऽर्थानां गुणत्वाद् गुणे ऽपि सङ्ख्या नाङ्गीक्रियते ऽत्रेति द्विबहुष्वपि कर्मादिष्वात्मनेपदपरस्मैपदसिद्धिरत्रोदाहरणत्वेन योजनीया। अयमेव ह्यस्य मुख्यो विषयः। पूर्वश्रुत्यैव विधावुपादानात्पुनः शब्देन नियमार्थमेवानुवादात्तथा च यजेत पशुनेत्यादावतिप्रसङ्गो न भवति। पशोरुत्पत्तिवाक्यं किलेदं प्रथममित्यविषय एवायमस्य श्लोकस्य। एवं सरूपाणामेकशेष इत्यत्र शिष्यमाणपरे वाक्ये ऽन्यनिवृत्त्यर्थत्वात्सरूपश्रुतेः श्रुतसङ्ख्याऽविवक्षायां द्वयोरप्येकशेषः सिध्यति॥ ८९॥

गतमदः। उक्तमिदम्। समासप्रत्ययविधौ यथा निपतिता श्रुतिः। गुणानां परतन्त्राणां न्यायेनैवोपपद्यत इति। तथा च प्रातिपदिकेभ्य एकस्या विभक्तेरभावात् एकविभक्ताविति चेन्नाभावाद्विभक्तेरिति प्रातिपदिकैकशेष एकविभक्तिनिमित्तो दूषितः। अत्र तु भाष्ये ऽथ वा पुनरस्त्वेकविभक्तावेकशेष इति स एव सिद्धान्तितस्तत्कथमुपपद्यत इत्युपपादयितुमाह॥

सरूपसमुदायात्तु विभक्तिर्या विधीयते।
एकस्तत्रार्थवान् सिद्धः समुदायस्य वाचकः॥ ९०॥

सह विवक्षायामेकशेषवचनात्परस्परापेक्षावयवार्थोपपादितसमुदायार्थप्रादुर्भावात्सरूपप्रातिपदिकाविषये ऽवयवानां समुदायस्य च पृथगेवार्थवत्वाद्भिन्नैव प्रातिपदिकसंज्ञा। ततश्च समुदायात्प्रातिपदिकादन्यैका विभक्तिः ङ्याप्प्रातिपदिकादित्यत्र सङ्ख्याविवक्षायामपि। ननु च समुदायात्प्रातिपदिकादिवा ऽवयवेभ्यो ऽपि प्रा-

तिपदिकेभ्यो विभक्तेरुत्पत्तिरत्र स्यात्। तथा च समुदायविभक्तेर-
न्यावयवविभक्त्या व्यवधानात्कथमेकविभक्ताविव्यस्योपपत्तिः। अथ
सुबन्तानां सरूपाणामेकशेषो न प्रातिपदिकानामिति नास्ति व्यव-
धानम्। एवमपि यो ऽसावेकः सर्वतरः शिष्यते तदीया विभक्तिरपि
शिष्यत इति सा समुदायविभक्तिश्चेति द्वे श्रूयेयाताम्। अत्रो-
च्यते। समुदायावयवसन्निधाने समुदायकार्यमेव प्रवर्त्तते नावयव-
कार्यं। समुदायपारतन्त्र्यादवयवानां। अस्ति च समुदायकार्येण विभ-
क्त्याख्येनात्रावयवानामनुग्रहः। तथा हि। समुदायादुत्पद्यमाना
विभक्तिरवयवार्थगतमपि सङ्ख्याविशेषं विभजति स्पष्टं। अवयवार्था-
नामेव परस्परापेक्षितरूपाणां समुदायार्थत्वादिति लाघवेनैकेनैव
प्रयत्नेन तन्त्रलक्षणेनावयवानुग्रहः कृतो भवतीति नावयवेभ्यः पृथ-
ग्विभक्त्युत्पत्तिः। तद्यथा। पपाचेत्यत्र समुदायैकाच एव द्विर्वचने-
नावयवैकाचामप्यनुग्रहः। विरूपसमुदायविषये तु सहविवक्षासम्भ-
वे ऽपि न समुदायार्थप्रादुर्भावः। तथा ह्युक्तम्। याभ्यां चैकमनेकार्थं
ताभ्यामन्यापरमिति। अवयवार्थानां प्राधान्यात्प्रत्यवयवं तत्र विभक्त्यु-
त्पत्तौ द्वन्द्वः सुबन्तानां सिध्यति। ननु च सरूपविषये ऽपि परस्प-
रापेक्षैवावयवानां समुदायप्रादुर्भावबीजं। न तु सरूपार्थसमवेतजा-
तिसम्भवात्समुदायस्य तद्वाचकत्वे भिन्नसमुदायार्थोपपत्तिः, जा-
तिपदार्थदर्शने प्रत्याख्यानादेकशेषस्य। किं च जातेरभिधेयत्वे द्विवचन
बहुवचनानुपपत्तिः। एकत्वात्तस्याः। कामं बहुवचनं तान्त्रिकं भवेत्
न तु बहुद्रव्यावसायः। तस्मादुद्भूतावयवार्थभेदः समुदायो ऽपेक्षिते-
तरेतरावयवार्थभेदत्वात्सरूपविरूपविषये ऽपि समान एव। एवं तर्हि
सुबन्तानां द्वन्द्ववचनसामर्थ्यात्तन्त्रेण विरूपसमुदायादेका विभक्ति-
र्नोपपद्यते। सरूपविषये तु न किञ्चिद्बाध्यत इति तत्रैवायं न्यायः।
यदि वा व्यक्तिपदार्थनये ऽप्यारब्ध एकशेषो जातिरनभिधीयमाना
ऽपि सम्बन्धव्युत्पत्त्यर्थमवश्यमुपलक्षणत्वेनापेक्षणीयेति तन्निबन्धना
सरूपाणां सङ्घटना। प्रातिपदिकानां विरूपाणां त्वेकक्रियाविषयत्वेना-
पेक्षितसुबन्तावस्थायां सङ्घटनं न प्रातिपदिकावस्थायां परस्परसम्ब-
न्ध इति सुबन्तानामेव द्वन्द्वः। वर्णानां तु निरर्थकत्वाद्वनं धनमि-
त्यादौ समुदायस्यैवार्थवत्त्वान्नायं तन्त्राख्यो न्यायः सम्भवतीत्यस-
ति प्रातिपदिकसंज्ञायामर्थवद्ग्रहणे ऽवयवेभ्यो ऽप्यनर्थकेभ्यो विभक्त्यु-

त्पत्तौ नलोपादिचोद्योद्भावनं युक्तमेव। अप्रयोगसमवायिनोऽपि च प्रातिपदिकार्थादिकस्य परस्परार्थापेक्षा प्रयोक्त्राकाङ्क्षायत्ता पदवदुपचर्यत एव। न हि पदमपि वाक्यमपि वा प्रयोगसमवायि स्वतः किंचिदपेक्षते। प्रयोक्त्रधीना ह्याकाङ्क्षा परपर्यायेच्छायोग्येषु शब्देष्वध्यारोप्यते। असति च प्रातिपदिकस्यापेक्षणे नियतक्रियाविषयसाधनभावापरिज्ञानाद् द्वितीयाद्यनुपपत्तेः पदमेव नावतिष्ठत इत्यपेक्षासिद्धौ समुदायार्थोपपत्तिः। सामर्थ्ये च समासविधानात् प्रातिपदिकार्थानामपेक्षानुमानम्। सर्वत्रैव च प्रकृतिप्रत्ययादीनामपोद्धारार्थेनार्थवत्ताभ्युपगमे परस्परमन्वयोपपत्तिः। तदेवं समुदायार्थोपपत्तौ तस्य वाचकः प्रातिपदिकसमुदायोऽर्थवत्त्वात्प्रातिपादिकसंज्ञकः सिद्धः। समासग्रहणेन तुल्यजातीयविषयत्वान्नियमस्य, सुबन्तसमुदायस्य वाक्यस्यैव प्रातिपादिकसंज्ञा निवार्यत इत्येकविभक्तौ प्रातिपदिकैकशेषः समर्थितः सङ्ख्याविवक्षायामपि ॥ ९० ॥

एवं च कृत्वा भूयान्प्रधानस्यानुग्रहः कृतो भवतीत्याह ॥

प्रत्ययस्य प्रधानस्य समासस्यापि वा विधौ ।
सिद्धः सङ्ख्याविवक्षायां सर्वथाऽनुग्रहो गुणे ॥ ९१ ॥

ङ्याप्प्रातिपदिकादिति प्रकृत्यनुवादेनापूर्वस्य प्रत्ययस्य विधौ, विवक्षितायामपि सङ्ख्यायां गुणे केवलात्प्रातिपदिकात्समुदायाच्चोत्पत्तिस्तस्य सिद्धेति सर्वथा सर्वेण प्रकारेण प्रधानस्य प्रत्ययस्य विषयव्याप्तिलक्षणोऽनुग्रहः सिद्धः। तथा सुप्सुपेति समासस्याऽपि प्रधानस्य विधौ, विवक्षितायामपि सङ्ख्यायां गुणे सङ्ख्यायां द्वन्द्वेऽनेकग्रहणाद् बहूनां समासः करिष्यते। बहुव्रीहौ त्वनेकपदावयवे स्वरसमासान्तपुंवद्भावेषु दोषोऽवयवतत्पुरुषाश्रयेण निवारित इति नास्त्यनिष्टम्। अविवक्षितायां सङ्ख्यायां बहूनामस्थितानां नियमेन समासो न विज्ञायेतेत्युपरोधस्तस्य कृतः स्यात्। उत्तरपदे द्विगुविधानाच्च लिङ्गात्सुसूक्ष्मजटकेशादावनेकपदो बहुव्रीहिः सिद्धः। द्वयोश्च द्वन्द्वे कृते पुनरपरेण सह द्वन्द्व इत्यनेकवचनमुपसर्जनार्थमित्युक्तम्॥ ९१ ॥

एवं पूर्वं प्रातिपदिकार्थभूतां जातिं निरूप्य विभक्त्यर्थोऽपि सङ्ख्याजातिरित्युक्त्वा तत्प्रसङ्गेन विवक्षाविवक्षे विचार्य इदानीं तस्यामेव

जातौ यदधिकं विचार्यमवशिष्यते तदेव विचारयितुमाह ॥

अभेदरूपं सादृश्यमात्मभूताश्च शक्तयः ।
जातिपर्यायवाचित्वमेषामप्युपवर्ण्यते ॥ ९२ ॥

इत्यत्र शङ्का । अन्वयविज्ञानोन्नीयमानसद्भावा जातिरित्युद्घोष्यते । सा च व्यक्तिभ्यो ऽव्यतिरेकेणात्मानं नो दर्शयति । तदेता एव व्यक्तयः सादृश्यादेकाकारप्रत्ययप्रसवहेतवः प्रकृत्यैवैकप्रत्यवमर्शजननसामर्थ्याद्ध्यासाद्वा सन्तु किमपरेण सामान्येन कृत्यम् । तदेतदभ्युपगच्छति । अभेदरूपमव्यतिरिक्तं व्यक्तीनां तत्सादृश्यमेकप्रत्यवमर्शजनकं वाच्यव्यतिरिक्तमेव शक्तिलक्षणं सामर्थ्यं तदपि जातिरिति व्यपदिश्यत एव । अन्विताकारज्ञानजनकं हि व्यक्तीनां किं चन रूपं सामान्यमिति सर्वपार्षदन्यायः । ततश्च सादृश्यं शक्तिरित्यपि नामान्तरेणोच्यतां न का चिदनुपपत्तिः । व्यतिरेकाव्यतिरेकचिन्तात्तु प्रवादिनां ग्रह एवेत्यभिप्रायः ॥ ९२ ॥

अत्र वैशेषिकदर्शनाश्रयेण व्यतिरेकपक्षं जातीनां समर्थयितुमाह ॥

दण्डोपादित्सया दण्डं यद्यपि प्रतिपद्यते ।
न तस्मादेव सामर्थ्यात् स दण्डीति प्रतीयते ॥ ९३ ॥
नेच्छानिमित्तादिच्छावानिति ज्ञानं प्रवर्त्तते ।
तस्मात्सत्यपि सामर्थ्ये बुद्धिरर्थान्तराश्रया ॥ ९४ ॥

अयमत्रार्थः । यदा ऽनुगताकारे ज्ञाने व्यक्तीनां व्यावृत्ताकाराणां हेतुत्वं नोपपद्यत इति सामान्यं परिकल्प्यते । सादृश्यसामर्थ्ये तु व्यक्त्यव्यतिरिक्ते । तद्वदनुपायिनी व्यतिरिक्ता जातिरभ्युपगन्तव्या । ननु च सा ऽपि कथमवयवेन व्यक्तिं नानुयायात् । तथा च गवाश्वादौ साङ्कर्यप्रसङ्गः । नैतदेवं, प्रतिनियताश्रयवृत्तित्वात्सामान्यानाम् । किमत्र निमित्तमिति चेत् । विशिष्टसंस्थानजातित्वं व्यक्तीनाम् । अन्यो ह्यवयवसन्निवेशो गवामन्यस्त्वश्वानामिति गोत्वाश्वत्वयोराधारनियमसिद्धिः । तत एव तर्हि विशिष्टात्सन्निवेशात्सादृश्यापरपर्यायात्प्रतिनियमेनानुगताकारप्रत्ययो ऽस्तु । यथा सावयवसन्निवेशः प्रतिव्यक्ति भिन्नो ऽपि सामान्यस्य भिन्नस्याश्रयावच्छेदहेतुः तथा ऽनुगताका-

रस्यापि ज्ञानस्य हेतुर्भवतीत्यलमन्तर्गडुना सामान्येन । तदुक्तम् । तुल्यभेदे यथाजातिः प्रत्यासत्त्या प्रसर्पति । क्वचिन्नान्यत्र सैवास्तु शब्दज्ञाननिबन्धनमिति । अत्रोच्यते । इह कार्याणां प्रतिनियतकारणजन्यत्वान्न सर्वो जनकः सर्वत्र कार्ये व्यापारयितुं पार्यते । तथा हि । दण्डीति प्रत्यये दण्डसम्बन्धो निमित्तं, स तु दण्डसम्बन्धः सर्वत्र किं न भवतीत्युक्ते दण्डजिघृक्षा तस्य निमित्तं भण्यते । न चैतद्वक्तुं शक्यते । दण्डोपादानेच्छाया एव दण्डसम्बन्धं प्रति नियमहेतोरस्तु दण्डीति प्रत्ययः किमपरेण तत्र दण्डसम्बन्धेन निमित्तेन कृत्यमिति । दण्डोपादित्सा दण्डसम्बन्धस्य निमित्तम् । तस्या अपि किं निमित्तमित्युक्ते दण्डस्य यत्र कार्ये विनियोगः तत्र सामर्थ्यादिदर्शनं तदुपादित्सानिमित्तं वक्तव्यम् । तथा च तत एवेच्छानिमित्तो दण्डोपादित्सावानित्यस्तु प्रत्ययः किमत्रेच्छासमवायः स्वात्मनिमित्तमुद्‌घोष्यत इति । नैतच्छक्यते ऽभिधातुम् । अनुरूपं कार्यं अनुरूपकारणजन्यमितीच्छासम्बन्धादिच्छावानिति ज्ञानम् । दण्डीति । एवं सादृश्यादेः सामान्यस्य विषयनियमसामर्थ्ये सत्यपि न तस्मादेव सामर्थ्यादनुगताकारज्ञानजनकत्वं युक्तं तत्सदृशमित्यादिज्ञानादिति तन्निमित्तं व्यतिरिक्तं सामान्यमवश्याश्रयणीयमिति सिद्धम् ॥ ९४ ॥

अन्यथा ऽतिप्रसङ्ग इत्याह ॥

स्वभावो ऽव्यपदेश्यो वा सामर्थ्यं वा ऽवतिष्ठते ।
सर्वस्यान्ते यतस्तस्माद्व्यवहारो न कल्पते ॥ ९५ ॥

इह कार्याणां प्रतिनियतकारणानभ्युपगमे कारणकारणादेव सिद्धावभ्युपगम्यमानायां तत्रापि तत्कारणादित्यनवस्थायामापादितायां सर्वान्ते मूलकारणे ऽवस्थातव्यम् । तच्च मूलं कारणं सर्वस्य वस्तुनः । सर्वस्य वादिनो ऽन्ते पर्यनुयोगावसाने नित्यस्य प्रधानादेः कारणस्य स्वभावो ऽव्यपदेश्यो ऽयमस्य स्वभावो ऽस्माद्धेतोरित्येवं व्यपदेष्टुमशक्यो ऽवतिष्ठते । अत एवास्मिन्नवधौ हेतुप्रश्नपरम्परा निवर्तते । येषां च नित्यं कारणं तेषां सामर्थ्यं हेतुशक्तिः प्रश्नपरम्परावसाने ऽवतिष्ठते । तदपि सामर्थ्यमव्यपदेश्यमेव, वैलक्षण्येनेदं तदिति शब्देन व्यपदेष्टुमशक्यत्वात् ।

अथ वा नित्यकारणपरिग्रह एव । तस्यात्यन्तपरोक्षत्वात्स्वभावो ऽव्यपदेश्यो ऽनेकशक्त्यात्मकत्वे तु सामर्थ्यमप्यस्य परोक्षत्वादेवाव्यपदेश्यम् । एकमेव वा वस्तु स्वभावशब्देन सामर्थ्यशब्देन च व्यवहरन्तीति तदुक्तिरेव प्रतिपादयति । एवमव्यपदेश्यस्वभावे ऽवस्थानात्तस्मादव्यपदेश्याच्छाब्दो व्यवहारो न प्रकल्पते । एकवाक्ये यथानुपातवस्तुनिबन्धनो हि परिदृश्यमानः स्थूलार्थाश्रयो गामानयौदनं भुङ्क्ष्वेति व्यवहारः सो ऽत्यन्तहेतुवश इति स्वभावं सामर्थ्यं चानय भुङ्क्ष्व चेत्येवं वक्तव्यम् । अव्यपदेश्यत्वाच्च स्वभावादेस्तेन व्यवहारो नोपपद्यत इत्युक्तमव्यवहार्यं वस्तूपक्षेप्तुमित्यर्थः । तदेवं भिन्नव्यवहारनिबन्धनानि सामान्यान्यभ्युपगन्तव्यानि।सादृश्यात्तु सदृश इति व्यवहारः, शक्तिमत्वात्तु शक्तिमानिति । अन्यस्य सादृश्यज्ञानं सामान्यज्ञानाद् भिन्नजातीयेष्वपि गोगवयादिषु भावात् । अथ नावधार्य विवेकेन जायत इत्यनुगतस्य ज्ञानस्य निमित्तपरिकल्पनायां यदेव किं चिन्निमित्तं स्यादिति को ग्रहो जातिष्विति । उच्यते । तत्र रूपिसमवायाच्चाक्षुषाण्येव सामान्यानीति ब्रूमः । विप्रतिपन्नं तु प्रतिकार्यैकरूप्यत्वमुच्यते । न च ज्ञानं नान्यकार्यं जडाङ्कुरादिसदृशं अपि तु बोधरूपमिति । तस्य तत्सामान्यं न चक्षुरादिवदवधिमति प्रत्ययरूपं कारणमपित्वालम्बनप्रत्ययरूपम् । आलम्बनं च संवेद्यमानम् । अतश्चेहापि तदेवायातं, संवेद्यते तस्य स्वरूपमभ्युपयुज्यमानमिति । अथ विकल्पस्य सामान्यविषयो न तु प्रत्यक्षस्य । तदयुक्तम् । असति सामान्ये विकल्पो न प्रत्यक्षम् । न सति । सत्यविषयत्वात् । विकल्पाविषयत्वाच्च तस्यासत्यत्वम् । असत्यविषयत्वाच्च तस्याः सत्यत्वमितीतरेतराश्रयता । किं च । प्रतिकर्म व्यवस्थायां ज्ञानस्य बौद्धैरुच्यते यतो नीलाकारमतो नीलस्य संवेदनमिति तद्वत्सामान्यवादिभिरप्युच्यते । यतो ऽभिन्नाकारमतो ऽभिन्नस्य संवेदनमिति को ऽनयोरुक्त्योर्विशेषः, येन नीलं प्रत्यक्षं सामान्यमेवाप्रत्यक्षमिति । एवमस्य न कश्चिद्विशेषो दण्डादिभ्य इति, नास्ति वै सादृश्यं निदर्शनैः । एकार्थकारित्वाच्च भिन्नः प्रत्ययो नास्ति हेतुभेदात्कार्याणामपि भेदादित्येकप्रत्यवमर्श एवासति समासे नोदियात् । रूपादिव्यतिरेकेण च द्रव्याभ्युपगमात् प्रत्यर्थमपि नास्ति । एकार्थसाध्या काचिदर्थक्रिया किमुनार्थभेदो भवेत् । उदकाहरणाद्यपि रूपादिसमुदा-

यसाध्यमेकमिति, तत्र समुदायबुद्धिर्भवेत् नैकबुद्धिः । यथैकाङ्कुरजनकत्वे ऽपि क्षितिबीजादीनाम् । मिथ्यारूपसंविच्चैकबुद्धिरित्यपि कश्चित् । क चित्संवेदनमूलत्वान्मिथ्याबुद्धेरवश्यं काचिद्भेदबुद्धिः सत्या ऽप्येष्टव्येत्यनपन्हवनीयानि प्रतिनियतकार्यसाधनानि सामान्यानीति स्थितम् ॥ ९५ ॥

अधुना साङ्ख्यनयेनाद्वैतनयेन वा व्यतिरिक्तां जातिं समर्थयितुमाह ॥

यथा भेदान् परित्यज्य बुद्ध्यैक इव गृह्यते ।
व्यक्त्यात्मैव तदा तत्र बुद्धिरेका प्रवर्त्तते ॥ ९६ ॥

इहैकरूपसमन्वयादेककारणपूर्वकं विश्वम् । असदनुत्पत्तेश्च कार्यकारणयोरभेद इति सर्वं किंचिद्भेदाभेदात्मकं वस्तु । एकस्यैवानेकधा ऽवस्थानात्ततो ऽभेदः सामान्यं भेदो विशेषः । तत्र सर्वात्मभेदो महासामान्यं तस्यैव च यथाभागमवच्छेदादवान्तरसामान्यानि । अवच्छेदकाश्च धर्मास्तस्यैव यस्य परिणाम इति न ततो ऽतिरिच्यन्ते । सर्वं ह्येकस्यैव परिणामो विवर्त इति वा । एवं च कृत्वा कार्यकारणयोर्धर्मधर्म्मिणोः सामान्यविशेषयोश्च नात्यन्तं भेदः । एवमप्यतीतेनाप्यत्यन्तमभेदः । तथा ह्यप्रतीतेः । केवलं संविज्ञानमर्थानवगत्या भेदाभेदशब्दाभ्यां यदाभिधीयते तदा शब्दसादृश्यमात्रादविवक्षितभेदाभेदरूपाध्यारोपेण परैर्विरोधो निर्विषय इवापद्यते। तत्र यदा भेदान्परित्यज्य भेदाभेदरूपाविवक्षया व्यक्त्यात्मैव व्यक्तिरूपमेव बुध्या एक इव गृह्यते अभिन्नं प्रतीयते तदा तदेव च सामान्यमेकबुद्धिविषयो न ततो ऽन्यात्किंचित् । व्यक्त्यात्मनो हि मूलभूतमेकत्वमात्मभेदहेतुपरित्यागादविरुद्धं । यद्यपि च प्रकृतिरूपान्वयात्सर्वमेकमेव तत्वतः, तथापि परिणामवैचित्र्याद्विकाराणामवान्तरभूतानामपि व्यावहारिकमनेकत्वमप्यनवगतमिताविशब्दः । तत्र यदा समस्तभेदपरित्यागस्तदा सद्वस्तुमात्रं पदार्थ इति चैकबुद्धिः प्रवर्त्तते धर्मतिरस्कारे तु धर्मिमात्रं द्रव्यमिति बुद्धिः । सजातीयगतभेदहेतुपरित्यागे विजातीयभेदापेक्षायां पृथिव्यापस्तेज इत्यादि व्यवहारः । तत्राप्यर्थान्तराद्भेदापेक्षायां स्वसदृशाभेदापेक्षणे गौरश्वो घट इत्यादिभेद इति यथायथमुदाहार्यम् ॥ ९६ ॥

तदेवं दर्शनद्वयेनाभिन्नाकाराया जातिबुद्धेर्विषयमवस्थाप्य जातिपदार्थे प्रत्याख्यानादेकशेषस्य तद्विषये समूहबुद्धेर्विषयमवस्थापयितुमाह ॥

भेदरूपैरनुस्यूतं यदैकमिव मन्यते ।
समूहावग्रहा बुद्धिर्बहुभ्यो जायते तदा ॥ ९७ ॥

भेदरूपाण्यपि यत्र सश्लेष्यन्ते ऽभेदरूपं च तत्र समूहमवगृह्णाति परिच्छिनत्ति या बुद्धिः सा प्रवर्त्तते । एकमिवेति । भिन्नेष्वप्येकत्वस्याध्यारोपात् । एवमपि चैकत्त्वोपसर्जनेभ्यो बहुभ्य एवेयं बुद्धिर्जायते न तु जातिप्रत्ययवदेकस्मादेव । अयमाशयः । यद्यपि ता एव व्यक्तभेदा व्यक्तयो जातिरिति दर्शनं तथापि सम्भवत्येकशेषस्य विषयो भेदप्राधान्येनैकधर्मावेशनिमित्ताभेदोपसर्जनतया तासां प्रतीतेः । अत एव च द्वन्द्वैकशेषयोर्वचनभेदोपपत्तिः । जातिप्रत्ययस्तु सर्वथा अभेदप्राधान्येनैव ॥ ९७ ॥

इदानीं सदृशबुद्धेर्विषयमाह ॥

सकृत् प्रवृत्तावेकत्वमावृत्तौ सदृशात्मनाम् ।
भिन्नात्मिकानां व्यक्तीनां भेदापोहात्प्रपद्यते ॥ ९८ ॥

इह भेदहेतूनां त्यागे सामान्यबुद्धिरित्युक्त्वा तेषामपि च परिग्रहे समूहबुद्धिरिति राश्यन्तराभावान्निर्विषयसादृश्यबुद्धिः स्यादित्याशङ्क्येदमुच्यते । भिन्नात्मिकानां व्यक्तीनां सकृत्प्रवृत्तौ भेदापोहादनालीढभेदं तदनुस्यूतं चैकत्वं जात्यात्मकं समूहात्मकं वा प्रतिपद्यते बुद्धिः । आवृत्तौ तु सदृशात्मनाम् । भेदहेतुपरित्यागेनाभिन्नात्मिका व्यक्तीरवगृह्य कार्यान्तरविषतया गृहीतभेदा एव ता गृह्णातीत्यविश्रान्ता सैव बुद्धिर्भेदापोहान्नान्या, आवृत्तेरेकधर्मत्वात्सदृशात्मनां प्रतिपद्यते । एवं भेदाभेदावग्रहरूपत्वान्नेयं जातिबुद्धिः । तस्या एकान्तेनाभेदावसायरूपत्वात् । नापि समूहबुद्धिः सकृदेव भेदानुस्यूतस्याभेदस्य ग्रहणान्नावृत्त्या । समूहावग्रहे हि समूहिनामनावृत्ता सैव बुद्धिः सामान्यं गृह्णाति । गोगवययोस्तु पूर्वभेदं प्रतिपाद्य अनन्तरमवयवसन्निवेशायत्तो ऽभेदो ऽवसीयत इति सादृश्यबुद्धिस्तत्र । एवं च बुद्धिभेदादेव न सादृश्यं सामान्यमित्युक्तं भवति ॥९८॥

तदेवं व्यतिरिक्तजातिदर्शनमव्यतिरिक्तजातिदर्शनं च विस्तरतो ऽभिधायेदानीं सौगतानां सम्बन्धि काल्पनिकं जातिदर्शनमाह।

अनुप्रवृत्तेति यदा भिन्ना बुद्धिः प्रतीयते ।
अर्थो व्यावृत्तरूपो ऽपि तथा तत्वेन गृह्यते ॥ ९९ ॥

इहाभिन्नप्रत्ययावसेया जातिरित्युच्यते । न चाभिन्नः प्रत्ययो ऽस्ति। न हि य एवैकस्यां व्यक्तौ गौरिति प्रत्ययः स एव द्वितीयस्यामपि त्वन्य एव । प्रत्यर्थनियतत्वाद् बुद्धीनाम् । अतश्च नैव कश्चिद्भिन्नेष्वभिन्नप्रत्ययः। केवलं भिन्ना ऽपि सती बुद्धिरनुप्रवृत्ता ऽनुगता ऽभिन्ना प्रतीयते। न च तत्र बुद्धितत्वव्यतिरेकेण अन्यत्सामान्यं गोज्ञानत्वाद्यस्ति। तस्याप्यभिन्नप्रत्ययस्य प्रतिबुद्धि भेदात् । तत्राप्यपरसामान्यकल्पनायामनवस्थापातात् । न च बुद्धिष्वपरसामान्यस्यासाधारणः कश्चिद्वाचको ऽस्तीति किं तत्सामान्यं नाम, यतश्चानादिकालीनभेदावग्रहसामर्थ्यप्रतिघातनिमित्तविभ्रमवशाद् यथा बुद्धीनामभेदावसायो भिन्नानामपि वस्तुनः, तथा ऽर्थानामपि व्यक्तिलक्षणानां स्वरूपपररूपाभ्यां व्यावृत्तस्वभावानां तत्वेनाभेदेन सामान्यावग्रहेणावसायो भविष्यतीति भेद एव परमार्थो ऽभेदावसायो मिथ्येति सौगताः ॥ ९९ ॥

किमनादिकालीनविभ्रमवशादेवायमुत बहिरप्यस्याभेदावसायस्य किं चन निमित्तमस्तीत्याह ॥

सरूपाणां च सर्वेषां न भेदोपनिपातिनः ।
विद्यन्ते वाचकाः शब्दा नापि भेदो ऽवधार्यते ॥१००॥

सरूपात्मको द्विविधो व्यवहारः । तत्र समानं रूपं येषां वास्तवस्य भेदस्यानवधारणादर्वाग्दर्शनानां वस्तूनां प्रतिभासते । न हि तत्वतो वास्तवं सारूप्यमस्ति। सौगतनये तस्य निराकृतत्वादिति दुरवधारभेदत्वेन यत्सरूपत्वम्, तदेव निर्दिश्यत इति सादृश्यनिबन्धनो ऽभेदावसायलक्षणः प्रख्यात्मको व्यवहारः । असाधारणभावरूपनिवेशे संविज्ञानपदाभावान्नोपाख्यात्मको ऽप्यभेदेनैव व्यवहारः। उपाख्याया वाचकस्य शब्दस्य साङ्केतिकत्वात्स्वलक्षणे वृत्त्यनुपपत्तेः । "शब्दाः साङ्केतिकं प्राहुर्व्यवहाराय संस्मृताः । तदा स्वलक्षणं

नास्ति सङ्केतस्तेन तत्र न" इत्यादिना वेदितत्वात् । यद्यपि चावधारणाभावादेव वाचकाभावोऽपगतोऽवधारणपूर्वकत्वाद्वाचकानां तथापि यत्रापि गवादिष्ववधार्यते भेदः तत्रापि तस्य वाचका न सन्ति । स्वलक्षणस्य शब्देनाभिधातुमशक्यत्वात् अपि त्वभेदाध्यवसायानुविधायिन एव ते तत्रापीति दर्शयितुं भेदेन वाचकाभाव उक्तः । इत्थं च विशेषाणामपि वचनादप्यनुगमाभिमानो वाचकाभावाच्चाभिन्ना शब्दप्रवृत्तिर्न भूतं सामान्यं नाम किंचनात्र निमित्तमित्युक्तं भवति ॥ १०० ॥

सर्वेषामिति व्याप्तिर्ह्यत्रोक्ता तामेवोपपादयितुमाह ॥

ज्ञानशब्दार्थविषया विशेषा ये व्यवस्थिताः ।
तेषान्दुरवधारत्वात् ज्ञानाद्येकत्वदर्शनम् ॥ १०१ ॥

ज्ञानानां तावद्विषयभेदाद्भेदो न्याय्योऽप्यर्वाग्दर्शिनो गौर्गौरित्यभेदावसायादशक्यपरिच्छेद इत्येकत्वमध्यारोपितं तत्र पश्यन्ति । एवं च शब्दानामनुनासिकादीनां धर्माणां भेदेऽप्यभेदेनावसायः । स एवायं गोशब्द इति क्रमवतामवस्थायिनां शब्दानां न किंचित्सामान्यमस्ति । अथ भेदेनावसीयते, सूक्ष्माणां विशेषाणां दुरवधारत्वादर्थानां खण्डमुण्डादिः स्फुट एव भेदो नाद्दतो वाग्दर्शनैः । विजातीयान्वयिरूपोल्लेखनात् । तथा च मणिमुक्ताप्रवालादीनामभियुक्तप्रणिधानगम्यो विशेषो न सर्वैर्विविच्यते ॥ १०१ ॥

अवदातदर्शनास्तु यथातत्त्वं विवेकिन एवेति भेदवादिनयः । जातिवादिनस्तु मन्यन्ते ॥

ज्ञानेष्वपि यथार्थेषु यथा सर्वेषु जातयः ।
संसर्गदर्शने सन्ति ताश्चार्थस्य प्रसाधिकाः ॥ १०२ ॥

अनपन्हवनीयोऽयमभिन्नावसायः सर्वजातिसद्भावाऽऽवेदक इति ज्ञानानामपि सामान्यविशेषाः सन्तु काऽनुपपत्तिरिति वस्तूनां भेदाभेदरूपमर्थान्तरानिमित्तं मन्यमानाः प्राहुः । ता एव ज्ञानजातयोऽर्थस्य प्रसाधिकाः । बाह्यानामर्थजातीनां निश्चायिकाः । बुद्धेरन्वितावभाससिद्धौ व्यक्तीनामपि सामान्यावधारणादर्थस्यात्मीयस्य सामान्यकार्यस्यानुवृत्त्यादेः प्रसाधिकाः । यत्र यत्र च सत्यप्यवान्तरविशेषे

ऽभिन्नः प्रत्ययो ऽस्ति तत्र प्रमाणसिद्धानां सामान्यविशेषाणामङ्गीकरणमानन्त्ये ऽपि न दोषाय । असाधारणसङ्केताभावे ऽपि च जात्युत्पलादिगन्धादीनामिव सत्त्वमस्त्येव ॥ १०२ ॥

संसर्गदर्शन एव प्रकारान्तरमाह ॥

ज्ञेयस्थमेव सामान्यं ज्ञानानामुपकारकम् ।
न जातु ज्ञेयवज्ज्ञानं पररूपेण रूप्यते ॥ १०३ ॥

यथा ज्ञेयं व्यतिरिक्तसामान्यरूपेण रूप्यते पररूपवत् क्रियते नैवं ज्ञानं संविदात्मसमवेतेन व्यतिरिक्तसामान्यरूपेण रूप्यते । ज्ञेयधर्मः किलायं यत्पररूपेण रूपणम् । ज्ञानं तु स्वतन्त्रं ज्ञेयमेव न भवति । ज्ञेयनिष्ठतया हि ज्ञानानां ज्ञेयस्थस्य सामान्यस्याभेदेन तद्भेदावसायः प्रत्यर्थनियतत्वे ऽप्युपपद्यते । बाह्यपरवशत्वेनास्वाधीनत्वात् ज्ञानानां स्वत एव वैलक्षण्यानुपपत्तेः, बहिरभिन्नेन निमित्तेन तत्र भाव्यम् । तद्यथा घटो, घट इति घटाकारे बाह्यं निमित्तं तथा भेदे ऽपि तद्गतं सामान्यमिति युक्तम् ॥ १०३ ॥

कथं पुनर्ज्ञेयं ज्ञानं न भवतीति पररूपेण रूप्यत इत्याह ॥

यथा ज्योतिः प्रकाशेन नान्येनाभिप्रकाश्यते ।
ज्ञानाकारस्तथान्येन न ज्ञानेनोपगृह्यते ॥ १०४ ॥

यथा घटादीनां दीपः प्रकाशकः स्वप्रकाशे दीपान्तरं नापेक्षते तथार्थस्य प्रकाशकं ज्ञानमात्मप्रकाशनाय प्रकाशान्तरानपेक्षमिति स्वप्रकाशकं सिद्धम् । जडवैलक्षण्यं हि प्रकाशत्वमिति तस्यापि प्रकाश्यत्वे जडतापत्तिः । अर्थप्रकाशकाले च प्रकाशकस्याप्रकाशे ऽर्थसंवेदनमेव न स्यात् । प्रकाशासञ्चेतने तल्लग्नार्थसञ्चेतनासिद्धेः । उत्तरकाले सञ्चेतनं कोपयोगि । उत्पन्नायां च प्रकटतायामात्मसमवेतस्य तदानीम् ज्ञानस्यासञ्चेतनान्ममं प्रकटितो ऽर्थ इत्यात्मगामि संवेदनं न स्यात् । तस्माज्ज्ञानान्तरेण स्वप्रकाशकं ज्ञानं न गृह्यते, परप्रकाश्यत्वे प्रकाशकत्वाभावादिति तदाकारस्य परेण रूपेणाभावाज् ज्ञेयस्थमेवाभिन्नं सामान्यं, अस्याभेदनिमित्तं । तद्वशादस्य ग्राह्याकारस्य ज्ञानान्तरेणाभेदग्रहणात् । स्वसमवेतसामान्यवशेन त्वभेदप्रतिभासे बहिः सामान्यपरिकल्पो निर्निबन्धन एव स्यात् । अन्यथै-

वाभेदप्रतिभासस्योपपत्तेः । अर्थानां तु व्यतिरिक्तत्वादभिन्नं सामान्यमुपपद्यते । ज्ञानानां तु सामान्याकारो न व्यतिरिक्त इति नाभिन्नं उपपद्यते । प्रत्यर्थनियतत्वेन तेषां भेदात्तदभिन्नस्य तस्यापि तथात्वोपपत्तेरिति नार्थैः साम्यमस्ति । बुध्याकाराणामाकारसाम्यादेव च ज्ञानानामभेदावसायसिद्धेर्न संवेदनभागे ऽपि सामान्ययोग इति साकाराः स्वप्रकाशा निःसामान्या बुद्धयः सिद्धाः । यद्यपि च वैशेषिका ज्ञेयस्थमेव सामान्यं ज्ञानानामुपकारकमिच्छन्तो न साकारं नापि स्वप्रकाशं विज्ञानमिच्छन्ति । तथापि न वयं दर्शनान्तरप्रक्रियां ब्रूमः, अपि तु यत्प्रमाणोपपन्नमितीदमत्र दर्शनमुपक्षिप्तम् ॥ १०४ ॥

ननु च यथा घटो ऽयमिति ज्ञाने घटो ऽभिधीयते तथा घटज्ञानमेतदिति ज्ञाने न घटज्ञानम् । को ह्यत्र विशेषः । यदि तु विषयसंवेदनरूपा बुद्धिर्नानुभूयेत शब्देनापि तथा नाभिधीयेत । अनुभवपूर्वकत्वादभिधानस्य । न चात्मनाऽऽत्मानमनुभवति बुद्धिः । स्वात्मनि व्यापारविरोधात् । बोधरूपत्वात्तु स्वयमज्ञातैवार्थमवभासयतु । एतावानस्य बाह्याद्विशेषो ऽस्तु । तद्बुभुत्सायां तु बुध्यन्तरमेवापेक्ष्यम् । ज्ञानज्ञेयसिद्धिमात्रनिष्ठत्वाच्च व्यवहारस्य प्रत्ययान्तरानपेक्षणाद् बुद्धिमाला ऽपि नानुषज्यत इत्याह ।

घटज्ञानमिति ज्ञानं घटज्ञानविलक्षणम् ।
घट इत्यपि यज्ज्ञानं विषयोपनिपाति तत् ॥ १०५ ॥

घटज्ञानमिति ज्ञानं घटाद्याकारं ज्ञानं यदा ज्ञानान्तरेण परामृश्यते । एवं ममात्रानुभवो भूत इति प्रत्ययविषयं यत्परामर्शज्ञानं तत् घटज्ञानभिन्नलक्षणं साक्षाद्विषयेण जनितत्वात् । अनुकार्यप्रत्यया एव हि विषयेण जन्यन्ते नान्ये ज्ञाननिबन्धना व्यवधानात् । सारूप्यबलेन च ग्राह्यग्राहकभावेन वैधर्म्येण न च घटज्ञानं ज्ञानान्तरे प्रतिभासते । अतो न तद् गृह्यते । अथोच्यते । सरूपमेव तज् ज्ञानं घट इत्येवमनुसन्धानादित्याह । घट इत्यपि यत् ज्ञानं विषयोपनिपाति तत् । न तु तत् ज्ञाने उपनिपतति । अतो न बुद्धिमालम्बते स्वयमेव तु प्रकाशत इत्यर्थः । अन्ये व्याचक्षते । घटज्ञानाद् बाह्यविषयाद् घटज्ञानमित्येवं ज्ञानं ज्ञानभिन्नं न विषयप्राविष्टं स्वात्म-

व्यवस्थितं ज्ञानं सश्लेष्यते यस्माद् घट इत्येवमाकारं यद्विच्छिन्नं ग्राह्यप्रसूतं तदपि विषयमनुपतति ग्राह्यपरवशम् । विषयाप्रकाशने ज्ञानास्तिताया एवानिबन्धनत्वात् । एवं च बोधत्वाद्विशेषाद्यद्यपि ज्ञानज्ञानमिति मतं तदपि बाह्यविषयमेवेत्युक्तं भवति । अन्ये तु व्याचक्षते घटज्ञानमिति ज्ञानं विषयो यस्य तत् घटज्ञानविलक्षणम् । एवंस्वरूपमनाकारम् । न हि संविदाकारस्तज्ज्ञानाभिमते प्रतिबिम्बी भवति । सारूप्यवशेन ग्राह्यग्राहकभावो ऽन्यथाज्ञानत्वाविशेषादिदमस्य संवेदनमिति प्रतिनियमो न स्यात् । घट इति तु पदे तत् बाह्यविषयं ज्ञानं, तद्विषयोपनिपाति विषयाकारमुपादत्ते । अथ वा घटज्ञानमिति ज्ञानं घटज्ञानविलक्षणम् । किं तद्वैलक्षण्यमित्याह । घट इत्यपि यज् ज्ञानं विषयोपनिपाति तत् । निराकारमपि तद्विषयमनुपतति परिच्छिनत्ति निरूपयति । एवं रूपो ऽय मर्थ इति । घटज्ञानमिति तु ज्ञानरूपानुपाति । यतो घटज्ञानगतं विषयं निरूप्य ज्ञानरूपं किमपि तदित्येतावत् यदि परं निरूपयितुं शक्नोति । न तु सा तदीया बोधरूपता तस्य प्रतिभासते । परसंवेदनपर इव । परेण हि ज्ञानमुपादाय घटज्ञानमस्योत्पन्नमिति कया चिद्युक्त्या ज्ञानं परिच्छिद्यते न तु स्ववृत्परस्य प्रतिभासत इति ततो विलक्षणं न तस्य परिच्छेदकम् । उपलम्भात्मत्वात्स्वयं प्रकाशत इति स्वसंवेदनं ज्ञानमुच्यते । न ह्यात्मानमर्थमिव प्रकाशयतीति न स्वात्मन्यस्य कश्चिद्व्यापारः ॥ १०५ ॥

ननु ज्ञानस्य ग्राह्याकारो न व्यतिरिक्तस्स च घटज्ञानमिति ज्ञानेन संवेद्यत इति बुद्धिरेव संवेदिता भवतीत्याशङ्क्याह ॥

यतो विषयरूपेण ज्ञानरूपं न गृह्यते ।
अर्थरूपविविक्तं च स्वरूपं नावधार्यते ॥ १०६ ॥

निराकारवादे ऽप्ययं परिहारो लगति । यतस्तत्रापि घटज्ञानमेतदिति ग्राह्यस्वभावेन ज्ञानान्तरमुपलक्षयति । तद्रहितमात्मतत्वं तस्यावधारयति । न च ग्राह्याकारो ज्ञानस्य रूपम् । औपाधिकत्वात् । यथा स्फटिकस्य नीलादि । न च ग्राह्याकारविविक्तं ग्राहकरूपं ज्ञानान्तरेणोपलक्ष्यते शुद्धबुद्ध्यनुकारेण बुध्यन्तरानुपपत्तेः । एवं च विषयाप्रकाशने ज्ञानत्वायोगात्, ज्ञानज्ञानाभिमतमपि वि-

षयनिष्ठमेव । तथा चोपसर्जनेन विषय एव तेन विशिष्टो ऽवधार्यते । ज्ञातो ऽयमर्थ इति नीलज्ञानमित्येतदपि नीलनिष्ठतया विषयप्रभावं ज्ञानं परामृश्यते । एवं च कृत्वा संविदाकारस्य ज्ञानान्तरेणाग्रहणान्न व्यतिरिक्तसामान्यरूपेण निरूपणम् । ग्राह्याकारस्य तु ज्ञानान्तरेणाभेदेन ग्रहणं ज्ञेयस्याभिन्नसामान्यनिमित्तं तेन तस्य ग्राह्याकारस्याविलक्षणस्य जनने तथैव बुध्यन्तरेण ग्रहणादिति न तत्र सामान्यान्तरमुपयुज्यते । नापीतरेतराश्रयदोषः । ज्ञेयसामान्यस्याभिन्नज्ञानजनकत्वेनाभिन्नज्ञानस्य च ज्ञेयताप्रतिपादकत्वेन व्यापारभेदात् । तेनैतदेव चोद्यम् । यथा विनैव सामान्यमभेदावसायो बुद्धीनामेवमर्थानामपि भविष्यतीति बुद्धीनामपि सामान्यवशेनैवोक्तप्रकारेण भेदावसायादिति । ननु यदि ज्ञानरूपमर्थरूपाद्विविक्तं नावधार्यते स्वतो ऽन्यस्य सिद्धिर्न स्यात् । सत्यम् । सर्वदैव ग्राह्याकारः सहभाव्यनुभूयते ऽस्य, किं तु तत्पृष्ठभाविनो ह्लादनीयप्रकाशा अहङ्कारास्पदविच्छिन्नग्राह्याकारविधर्म्माण उत्तररूपा अहङ्कारास्पदतया सञ्चेत्यन्त इति स्वतस्ताद्विविक्तरूपावधारणमस्ति बुद्धीनाम् । ज्ञानान्तरेण तु ह्लादादयो गृह्यमाणा अपि तथा न संवेद्यन्त इति अनुभवसिद्धमेतदनपन्हवनीयमित्यलमतिविस्तरेण । तदेवं प्रमाणे परिशुद्धा जातिः शब्देनाभिधीयमाना दृष्टादृष्टविषयव्यवहारसाधनसमर्थेति जातिपदार्थसिद्धिः ॥ १०६ ॥

इति भूतिराजतनयहेलाराजकृते प्रकीर्णप्रकाशे
जातिसमुद्देशः प्रथमः ॥

जातिर्वा द्रव्यं वा पदार्थावित्युक्तं तत्र वाजप्यायनदर्शनेन जातिं विशेषणभूतां पदार्थं व्यवस्थाप्य व्याडिदर्शनेन विशेष्यरूपं द्रव्यमपि पदार्थं व्यवस्थापयितुं यथादर्शनं तदेव पर्यायान्तरैरुद्दिशति ॥

आत्मा वस्तु स्वभावश्च शरीरं तत्वमित्यपि ।
द्रव्यमित्यस्य पर्यायास्तच्च नित्यमिति स्मृतम् ॥ १ ॥

इहार्थक्रियायां द्रव्यमेवोपयुज्यत इति तदेव प्रवर्त्तकमर्थिनाम् । अतः शब्देन तदेवोच्यते । अनभिधीयमाना तु जातिरवच्छेदिका गुडशब्दे माधुर्यादय इवेति द्रव्यवादिनां दर्शनम् । द्रव्यं च द्विविधं पारमार्थिकं सांव्यवहारिकं च । तत्र द्वितीयं भेद्यभेदकप्रस्तावेन गुणसमुद्देशे वक्ष्यति वस्तूपलक्षणं यत्रेत्यादिना । अनेन च द्रव्येण व्याडिदर्शने सर्वे शब्दा द्रव्याभिधायिनो भवन्ति । इह तु पारमार्थिकं द्रव्यं निरूप्यते । तथा हि । आत्मा।अद्वैतवादिभिरात्मशब्देन तद् द्रव्यमुक्तमात्मैव ह्युपाधिभिन्नं प्रतिभासमानं द्रव्यं पदानामर्थ इति तेषां दर्शनमिहैव वक्ष्यमाणं वस्तु स्वलक्षणमर्थक्रियाकारि द्रव्यमिति शाक्यैरुक्तम् । स्वभावइति । सत्ता । द्वैतवादिभिः स्वभाव आत्मभूता सत्तेति कृता । तथा हि । क्रमरूपोपसंहारे सत्तैव सत्वमिति स्वसम्बन्धिभिरुपाधिभिरुपहितभेदा सैव द्रव्यम् । प्रकृतेरेकदेशः चेतनः पुरुषस्तद्द्वारेण शरीरशरीरिणोरव्यतिरेकात् शरीरं द्रव्यं प्रधानमेवेति प्राकृतिकैः शरीरमेवैक आत्मा येषां तैः शरीरात्मभिरुच्यते । तत्वमिति । चतुर्भूततत्ववादिभिश्चार्वाकैर्द्रव्यमुच्यते । पृथिव्यप्तेजोवायुरिति तत्वानि तत्समुदाये शरीरेन्द्रियविषयसंज्ञा इति वचनात् । तदेवमेतैः परमार्थ एकमेव वस्तूच्यते । द्रव्यमित्यस्येति । द्रव्यं नाम यः पदार्थः, तस्यैत एव पर्यायाः । एतेषामेव पारमार्थिकरूपाभिधायित्वात् । नान्ये घटादिशब्दाः । सत्यपि तदभिधायित्वे वक्ष्यमाणनयेनात्मादिशब्दानामेव सर्वत्र घटादावव्याहतप्रसरत्वम् । तथा च भाष्यम् । एको ऽयमात्मा उदकं नामेति । अत्रात्मशब्द उदके प्रयुज्यमानो द्रव्यवचनः । आकृतिद्वारेण चान्ये शब्दा द्रव्ये वर्त्तते । इमे तु तत्परित्यागेन मुख्यया वृत्त्येति विशेषः । सिद्धे शब्दार्थसम्बन्ध इत्यत्र द्रव्यं नित्यमाकृतिरन्या चान्या च भवतीति वदता भाष्यका-

रेण नित्यं द्रव्यं स्मृतम् । सङ्ग्रहोक्तस्य तस्यार्थस्यानुवादात्स्मृतमित्याह । यद्यपि शाक्यादिदर्शने नित्यं न भवति द्रव्यं तथा ऽपि तन्मतस्यानभ्युपगमाददोषः । केवलं यदस्माकं द्रव्यं तदन्यैरेवमभिधीयत इत्येवमत्रोपन्यासः, यच्च भाष्यानुसारेण स्वरूपान्यथात्वानापत्तिः। विकारभेदे ऽपि नित्यत्वं विवक्षितमेवेति सर्वत्र तत्सिद्धिः ॥ १ ॥

परं दर्शनान्तराश्रयणेनोद्दिष्टेष्वपि भेदेषु स्वसिद्धान्ताश्रयेण सार्वत्रिकीं द्रव्यपदार्थव्यवस्थां कर्तुमाह ।

सत्यं वस्तु तदाकारैरसत्यैरवधार्यते ।
असत्योपाधिभिः शब्दैः सत्यमेवाभिधीयते ॥ २ ॥

इह सर्वशब्दानां पारमार्थिकं तत्वं साक्षात्स्प्रष्टुमशक्तानां अनेकोपाधिविषयनिहितपदानां तद्रूपालिङ्गनं व्यवहारे समालक्ष्यते । उपाधीनां चागमापायवशविधुरितनिजस्वरूपाणामर्थिसार्थसमाशापूरणप्रतिहतशक्तित्वान्न तावत्येवपर्यवसानमित्युपलक्षितरूपपृष्ठपातिनः शब्दा व्यवस्थाप्यन्ते । अवधृतरूपनिवेशित्वाच्च शब्दानामवधारणानुसारमर्थे प्रकृतिरवधृतिश्चाकारद्वारेण । निराकारस्य बुद्ध्युपारोहायोगात् यथाप्रत्ययं भेदावसायस्य बाध्यमानत्वादनुयाय्यभिन्नमेव रूपं परमार्थतः । तदेव ब्रह्मरूपं सत्यम् ॥ २ ॥

स्यादेतत् । उपाधिषु शब्दानां विश्रान्त्यभावे शब्दार्थोपाधित्वं तेषां न स्यात् अवाच्यस्य तदुपाधित्वायोगात् इत्येतद्विचारयितुमाह।

अध्रुवेण निमित्तेन देवदत्तगृहं यथा ।
गृहीतं गृहशब्देन शुद्धमेवाभिधीयते ॥ ३ ॥

अदो देवदत्तस्य गृहं यत्रासौ काकः प्रतिवसतीत्यत्रानियतस्वामिकगृहोपलक्षणायोपलक्षणभूतस्य काकस्य उत्पतिते ऽपि तस्मिन्नुपलक्षणस्य कृतत्वादध्रुवत्वमनित्यत्वमिति तदनादरेणैव तदुपलक्षितं गृहमभिधीयते गृहशब्देन यथा तथा प्रकृतिसम्बन्धादसत्योपाध्युपलक्षितं सत्यमुपाधिरूपानादरेण शब्दैरभिधीयमानस्याप्यभिधानविषयनियामकत्वादुपलक्षणत्वे सत्युपाधित्वनिदर्शनेन समर्थितम् । तथा हि । क्तक्तवतू निष्ठेत्यनुबन्धस्य प्रयोगसमवायित्वादध्रुवस्योपलक्षणत्वे तद्रहितस्य शुद्धस्य प्रत्ययरूपस्य संज्ञाप्रसङ्ग इत्य-

त्रेदं भाष्ये दर्शनमुक्तम् । ननु काको ऽस्ति विलक्षणाद् गृहात् भेदेनात्रधार्यमाणो मा भूद् गृहशब्दाभिधेयः।घटादयस्त्वाकाराः पृथगनुपलभ्यमानतत्वाः कथमिव तच्छब्दैर्नाभिधीयेरन् । अन्यो ऽप्युपाधिरुपलक्षणभूतः सामानाधिकरण्येनावच्छेदकः । तद्यथा । इति हरिरित्यत्र पशुः।अन्यत्तु विशेषणमपृथक् शब्दवाच्यमुपरञ्जकम्।तद्यथा वानेयमुदकमिति । वनसम्बन्धोपाधीयमानरूपविशेषणम् । अभिधीयत इति । वचनशरीरसम्बन्धे विशेषणमुपरञ्जकतया ऽभिधेयकमापद्यत इति। तथा चोक्तं अर्थविशेष उपाधिस्तदनुवाच्यः स आर्यामानशब्दो यः । अनुपाधिरतो ऽन्यः स्यात् ॥ ३ ॥

श्लाघादिविशेषणं यद्वदित्याशङ्क्य स्पष्टतरमत्र निदर्शनमाह ।

सुवर्णादि यथा भिन्नं स्वैराकारैरपायिभिः ।
रुचकाद्यभिधानानां शुद्धमेवैति वाच्यताम् ॥ ४ ॥

रुचककुण्डलाद्याकारविशेषोपाधीयमानरूपाभेदमपि सुवर्णमित्येव सर्वत्रोपाधिरूपं सत्यमित्युपाधिभिः आकारविशेषैस्तत्साध्यार्थक्रियाकरणान्न तत्रैव रुचकादिशब्दाः कृतपदसम्बन्धाः किंतु तदतिरिच्यमानमर्थवस्त्वमिधायकत्वेन समाविशन्ति तद्वत्प्रकृतिसम्बन्धादारोपाहितनानात्वमपि परतत्वं शब्दगोचर इत्यर्थः । तत्र चापायिभिरिति हेतुनिर्देशः शाक्यसमकक्ष्यतया कृतः । ततश्चोपाधीनामवाच्यत्वमसत्यत्वं च सिध्यति । असत्यत्वादेवार्थक्रियाकरणात्तदर्थं च शब्दव्यवहारादवाच्यत्वं तेषामित्यर्थः । ननु च कार्यादौ प्रकृत्यन्वयो ऽवधार्यत एव इहापि वस्तूनां जायमानत्वेन सत्वात् । ज्ञानस्य वैकल्पिकाकारानवस्थानान्निराकारशुद्धसंविन्मात्रानुगम्यस्य स्वसंवित्तिसिद्धत्वाददोषः । ननु विशेषणोपरक्तं विशेष्याभिधानमित्युपसर्जनीभूतस्याभिधाने का क्षतिः । न काचित्केवलमुपाधिष्वेवात्र तात्पर्यदृष्ट्या पदबन्धो निवार्यते । गुणत्वेन त्वभिधानमस्तु न तावत्येव विश्रान्तिरिति द्रव्यनिष्ठतासिद्धिः ॥ ४ ॥

अत एव विशेषणोपरागात्साङ्कर्यदोषं परिहर्तुमाह ॥

आकारैश्च व्यवच्छेदात्सार्वार्थ्यमनुरुध्यते ।

यथैव चक्षुरादीनां सामर्थ्यं नाडिकादिभिः ॥ ५ ॥

सर्वभावेषु ब्रह्मणो द्रव्यलक्षणस्याभेदात्तदभिधायित्वे शब्दानां सर्वत्र तस्य भावात्सार्वार्थ्यं शब्दान्तराभिधीयमानार्थत्वं साङ्कर्यं प्रसज्येतेत्यत्रेदमुच्यते । प्रतिनियताकारपरिच्छिन्नवृत्तित्वात्सर्वार्थत्वाप्रतिबन्धादसङ्कर इत्यर्थः । घटाकारोपधानपुरस्सरं घटशब्देन ब्रह्मद्रव्यमभिमुखीक्रियते पटाकारोपधानेन तु पटशब्देनेत्याद्युपाधिरूपोपहितविवेकित्वमभिधानीयम् । तद्यथा नाडिकाशुषिरवर्त्मनिहितनयनास्तदवकाशावस्थितमेवार्थभागं पश्यन्ति तथाऽविद्यावच्छिन्नपृथक्शक्तिभिराकारभेदैरेव वस्तूपलक्ष्यते । तथैव च यथाध्यवसायं शब्दनिवेशाच्छब्दैरभिधीयत इत्यर्थः । यथाऽऽवरणादिनेन्द्रियस्यैव प्रकाशशक्तिः प्रतिबध्यते न विषयो विक्रियते तथा ऽनाद्यविद्यावच्छेदप्रकल्पितविभागानां जीवानामेव संवेदनशक्तिर्नियम्यते । येन विच्छिन्नार्थाभिधानेन भेदविषयाण्यभिधानानि प्रयुज्यन्ते न तु तत्वमविद्यया ऽऽविलीक्रियत इति नाडिकानिदर्शनेन सूचयति । नाडिकादिभिरित्यादिग्रहणादवघातप्रतिघातमूर्त्यभिजनाद्यवरोधः । यत्रैव ह्यवधानं तदेव ह्यवधार्यते । मूर्त्यभिजना रूपसौन्दर्यं तेनापहतो ऽन्यं न पश्यति ॥ ५ ॥

ये तर्ह्याकारमात्रनिर्देशतः सन्निवेशादिशब्दाः ते धर्ममात्रमभिदध्युः इति सार्वत्रिकी द्रव्यपदार्थव्यवस्था विशीर्येतेत्याशङ्क्याह ॥

तेष्वाकारेषु यः शब्दस्तथाभूतेषु वर्तते ।
तत्वात्मकत्वात्तेनापि नित्यमेवाभिधीयते ॥ ६ ॥

उपाधिमात्रस्वभावेष्वपि सन्निवेशाद्याकारेषु सन्निवेशादिशब्दा वर्त्तमानाः । परमार्थतस्तत्वादव्यतिरेकादुपाधीनां तन्निष्कर्षे स्वरूपस्यास्वरूपत्वादात्मनैव सत्वात्तदेव नित्यमुपाधिमल्लीनता तदा, द्रव्यमेवमप्यभिधाने ऽभिहितं भवति । तत्वमात्मा ह्युपाधीनां न तु केवलस्यात्मन इति व्यापकत्वात्सर्व एवोपाधयस्तदात्मनां सन्तस्तथैवाभिधीयन्ते । यदा ह्युपाधिमल्लीनता तदोपाधेय उपाधयो न भवन्ति । ततस्तु निष्कर्षे धर्मान्तराश्रयतया स्वातन्त्र्यादुपाधिमत्वमेव नोपाधित्वमित्याशयः ॥ ६ ॥

यद्येवं धर्माणामवस्थान्तरे धर्मिरूपत्वान्नित्यत्वे सत्यत्वे चाकाराणामसत्यत्वं द्रव्यस्य तु सत्यत्वमित्येतस्य नियमस्यानुपपत्तिरित्याशङ्कयाह ॥

न तत्त्वातत्त्वयोर्भेद इति वृद्धेभ्य आगमः ।
अतत्त्वमिति मन्यन्ते तत्त्वमेवाऽविचारितम् ॥ ७ ॥

अयमत्रार्थः । नेह अद्वैतनये सत्यासत्ये द्वे रूपे स्तः, अद्वैतहानिप्रसङ्गात् । किं तु पारमार्थिकमेकमेवाद्वयम् । तच्चानादिसिद्धाविद्याविलसितसहं प्रमातृविषयतया यथातत्त्वमनवभासमानमनेकविकल्पपरिघटिताकाररूपतया व्यवहारमवतरति । तथा च तदेवाकारनानात्वोन्नीयमानस्वरूपभेदं चकास्ति, नान्यत् । तद्व्यतिरिक्तस्यान्यस्याभावात् । तत्र च यो ऽयं प्रकाशः स विद्या । अप्रकाशस्तु तमो ऽविद्या । न च प्रकाशाभावो ऽप्रकाशो नाम कश्चित्प्रमाणसिद्धो निरूप्यः । ततश्च यो ऽयं भेदप्रकाशः सैवैकघनप्रकाशाभावः प्रकाशविच्छेदो ऽविद्या । तत्र च विच्छिन्नान्वयो ऽवच्छेदो ऽवधार्यते इति विच्छिन्नप्रकाशः सत्या विद्यैव । विच्छेदमात्रं त्वप्रधानस्वभावं न किंचिदविद्येति परमार्थतत्त्वविचारे किंचिदतत्त्वं व्यवतिष्ठते । तत्त्वमेव यथाप्रतिभासं भेदेन चकासदविचारितरमणीयं प्रपञ्चोऽतत्त्वमिति व्यवह्रियत इति ब्रह्मविदः । तथा चाविचारितरमणीयं परीक्षया व्यवस्थितं तत्त्वमेवाभिन्नं तीर्थिका भेददर्शनव्यवस्थिता भेदात्मकमतत्त्वं मन्यन्त इति विचारेणाविद्याविलये ब्रह्मैकनिष्ठतादर्शनम् । तदुक्तम् । सत्या विशुद्धिस्तत्रोक्ता विद्यैवेत्यादि ॥ ७ ॥

एवं तेन तेन रूपेण ब्रह्मैव विकल्पितं भवतीति सर्वविद्यानां तदुपाधिमुखं, तदेव विषयः सिद्ध इत्याह ।

विकल्परूपं भजते तत्त्वमेवाविकल्पितम् ।
न चात्र कालभेदो ऽस्ति कालभेदश्च गृह्यते ॥ ८ ॥

परमार्थतो ऽविकल्पितं विकल्पानामविषयो यत्तत्त्वं तदेव व्यवहारे ऽन्यस्याभावाद्विकल्पमानं, विकल्परूपं नानाविधभेदावभासमनादिसिद्धाविद्यावशात्समवलम्बते । जीवात्मभेदेनावतिष्ठमानं तदतत्त्वेनेति मूर्त्तिविवर्त्ताश्रयदिक्शक्तिविभक्तदेशनानात्वं निमिषपौर्वा-

पर्यालम्बनसहम् । एवमकालकलितमपि तत्त्वमनादिनिधनं कालाख्यस्वतन्त्रशक्तिविनिवेशितप्रतिबन्धाभ्यनुज्ञावशाज्जन्मादिभावविकाराभिधीयमानपौर्वापर्यं चकास्तीत्यर्थः ॥ ८ ॥

नन्वविद्यमानस्य तत्त्वे प्रतिभानमयुक्तमित्याशङ्क्य दृष्टान्तेनोपपादयति ।

यथा विषयधर्माणां ज्ञाने ऽत्यन्तमसम्भवः ।
तदात्मेव च तेनाद्भमत्यन्तमतदात्मकम् ॥ ९ ॥

विज्ञानवादे विषयाकारस्य तावतो ऽसत्यत्वान्नीलादिस्तद्गतो धर्मो जडो ऽजडे ज्ञाने ऽसम्भवो ऽत्यन्तमिति जडाजडयोर्न केन चिदंशेन सारूप्यमित्याह । तथा चोक्तम् । एकदेशेन सारूप्ये सर्वं स्यात्सर्ववेदनम् । सर्वात्मना तु सारूप्ये ज्ञानमज्ञानतां व्रजेदिति ॥ ९ ॥

अथ वा सम्भविधर्माक्षुरितं विज्ञानं विशुद्धबोधस्वभावमप्यनुज्ञाया व्यवहारे ऽवभासत इति इत्थं निदर्शनान्तरमाह ।

तथा विकाररूपाणान्तत्त्वे ऽत्यन्तमसम्भवः ।
तदात्मेव च तत्तत्त्वमत्यन्तमतदात्मकम् ॥ १० ॥

साङ्ख्याभिमतमविकृतं प्रधानतत्त्वं सर्वविकारग्रन्थिबीजावस्थमभिन्नमनुपसृष्टमेव महदादिविकाररूपैः परमार्थतः । तद्धि महदादिविकारस्य शक्तियुक्तं गुणसाम्यावस्थात्मकं गुणवैषम्यविमर्दवशोपजायमानविकारनानात्वाद्विलक्षणमेव । अयं च व्यवहारे महदादिविकाररूपावधारणेन विना तदुपलम्भासम्भव इति सर्वदेशेष्वविद्यान्वयिनी।एवमसत्याकारो ऽप्रधानेन तत्त्वप्रतिभासः सिद्ध इति साध्यान्वयो गृहीतः ॥ १० ॥

कथं पुनरेतदवगम्यते आकारा असत्यास्ततो ऽन्यत्सत्यमित्याह ।

सत्यमाकृतिसंहारे यदन्ते व्यवतिष्ठते ।
तन्नित्यं शब्दवाच्यं तच्छब्दतत्त्वं न भिद्यते ॥ ११ ॥

तदेव हि नित्यं यस्मिंस्तत्त्वं न विहन्यत इति भाष्यानुसारेणैतदुच्यते । तथा ह्युक्तं कनकमित्येव सत्यं पुनरपरया ऽऽकृत्या युक्तं खदिराङ्गार सदृशे सुवर्णकुण्डले भवत इत्यनेनैव दृष्टान्तेन विकारापेक्षया

भिन्नस्य ब्रह्मणः सत्यतोच्यते । तथा हि । तत्र रुचकाद्याकारोपमर्द्देन सुवर्णमित्येव सत्यम् । एवमनन्तविकारग्रामापाये सर्वान्ते ऽवतिष्ठमानमनपायि ब्रह्मरूपं सत्यं तदेव च भावतो नित्यम् । आपेक्ष्यं तु जात्यादीनां सर्वव्यवहारे नित्यत्वमुच्यते । तथा हि । व्यक्त्यपाये जातिरत्रतिष्ठमाना गोत्वादिका नित्या । तत्राप्यश्वत्वादिभेदत्यागे पृथिवीत्येव सत्यम् । तत्राप्यप्त्वादिभेदापाये वस्त्वित्येव सत्यं सर्वनामप्रत्ययाख्यम् । तत्रापि संविद्रूपस्यानपायिनो ऽनुगमादविषयाकारविवेके तदेव पारमार्थिकं सत्यमिति नेति नेत्युपासीतेति भावनया चोद्यते । संविच्च पश्यन्तीरूपा परा वाक् शब्दब्रह्ममयीति ब्रह्मतत्त्वं शब्दात्पारमार्थिकान्न भिद्यते । विवर्त्तदशायां तु वैखर्यात्मना भेदः । तत्र च तदेव नित्यं जात्यादिरूपेण शब्दवाच्यम् । तत्रान्तरे उपादानविश्रान्त्या वाचकत्वस्य व्यवस्थापनात्स्वरूपान्तर्गतस्यार्थस्य वाच्यत्वाद्वाच्यवाचकयोरविभागः सिद्ध इति प्रथमकाण्डे निर्णीतम् । अत एवानन्तरमिहाभिधास्यति । तस्य शब्दार्थसम्बन्धं रूपमेकस्य दृश्यत इति ॥ ११ ॥

यदुक्तं तदात्मेव च तत्त्वमत्यन्तमतदात्मकमिति । तत्रात्यन्तमतदात्मतां तावद्व्याचष्टे ॥

न तदस्ति न तन्नास्ति न तदेकं न तत्पृथक् ।
न संसृष्टं विभक्तं वा विकृतं न च नान्यथा ॥ १२ ॥

वैकारिकसर्वव्यवहारातीतत्वात्पारमार्थिकेन रूपेण विकारात्मकं तत्त्वं न भवति । तथा हि । अस्तीति न शक्यते व्यवहर्त्तुं, सत्त्वोपाधिकस्य स्वरूपस्य तत्त्वस्य भावयोगात्तेनात्मना व्यवहारानवतारात् । नापि नास्तीत्यभावोपाधिकस्याप्यतथात्वात्प्रमाणेन भावात्मकस्य तत्त्वस्याचोदितत्वादेकसङ्ख्योपाधीयमानस्वरूपविशेषं तत्त्वं न भवति । निरुपाधितः तत्त्वस्य वस्तुनो ऽभिन्नत्वात्तथा चैकमित्यप्रतीतेः । नापि पृथक्त्वाहितविशेषं तद्भिन्नस्यासत्वात् । नापि संसर्गोपाधिकम् विभागोपाधिकं वा । ततो द्वितीयस्य प्रमाणेनानुपपत्तेः । कुतो ऽभिन्नं विभक्तं च केन वा संसृष्टं स्यात् । परिणामनिषेधेन विवर्त्ताभ्युपगमान्न विकृतम् । अनेकभावग्रामरूपतया चाद्भुतया वृत्त्या विवर्त्तनादविकृतमित्यपि न शक्यते व्यवहर्त्तुमिति सर्वव्यपदेशातीतं तत्त्वम्परं ब्रह्म ॥ १२ ॥

अथ च तदात्मैवाविद्यायामवधार्यत इत्याह ॥

तन्नास्ति विद्यते तच्च तदेकं तत्पृथक् पृथक् ।
संसृष्टं च विभक्तं च विकृतं तत्तदन्यथा ॥ १३ ॥

भावाभावविकारावभासनजननशक्ति तदेवास्ति च सत्तासत्तोपाधिकव्यवहारमहम्भावस्तु निःसत्तासत्तं निःसदसत्परं ब्रह्म। व्यावहारिकं चैकानेकव्यवहारं जातिव्यक्त्यात्मना तदेव वर्त्तयति। सङ्कोचोपाधिकमपि च एवं संयोगोपाधिकमपि। अन्यसंसर्गितयाऽवभासनात्। एवं विवेकावसायस्तत्र। तथा समस्तविकारात्मना तन्यमानमिवाकाशाद्यात्मना कूटस्थतया तदेवावभासत इति तदात्मैव तत्त्वमित्युक्तम् ॥ १३ ॥

एवं च कृत्वा सर्वस्य तन्मयत्वाद्विरोधिनोऽपि व्यवहारास्तत्रैवोपलीयन्त इत्याह ॥

तस्य शब्दार्थसम्बन्धरूपमेकस्य दृश्यते ।
तद् दृश्यं दर्शनं द्रष्टा दर्शने च प्रयोजनम् ॥ १४ ॥

वाच्यवाचकसम्बन्धानां भावतोऽद्वयरूपता। तत्र ह्यान्तरे तत्त्वश्रुत्यर्थशक्ती संसृज्येते इति विवर्त्तदशायां श्रुत्यर्थशाखात्मना तस्यैव विकासाद्वाच्यवाचकरूपतया भेदावभासौ, ज्ञानज्ञेयैवाविद्येति ब्रह्मकाण्डे एव प्रपञ्चेनायमर्थोऽस्माभिर्निर्णीत इति तत एवावधार्यम्। दृश्यरूपतया च तस्यैव विवर्त्तः। तथा हि। दृश्यं तावद्भावजातं संविदुपारूढम्। वेद्यत्वादेव चेदमनेकवेद्यमानम्। अपरार्थप्रकाशस्य प्रकाशमानतायोगादिति पूर्वकाण्डे द्वितीयसिद्धौ च वितत्य विचारितम्। द्रष्टाऽपि जीवात्मा अविद्याकृतावच्छेदो नियतः स त्वसंसारी भोक्ता ब्रह्मैव चेतनत्वाद्भावतो भेदानुपपत्तेरिति तत्रैवावेदितम्। अनेन च प्रधानकर्तृकर्मरूपकारकनिश्चयेन कारकान्तरस्यापेक्षणात्सिद्धरूपो विवर्त्तः प्रतिपादितः। दर्शनशब्देन च प्रधानक्रियानिर्देशकेन क्रियान्तरस्यापेक्षणात्साध्यस्वभावक्रियाविवर्त्तोऽप्युक्तः। कालशक्त्यवच्छिन्ना हि क्रिया विवर्त्तः। दिक्शक्त्यवच्छिन्नस्य मूर्त्तिविवर्त्त इति मूर्त्तिक्रियाविवर्त्तरूपं विश्वं प्रतिपादितम्। प्रयोजनशब्देन च सम्मतिक्रियाफल इति निदर्श इति साध्यसाधनफलरूपतया

विश्वसङ्कुलनायामशेषविवर्त्तानुगुण्यं ब्रह्मणः प्रतिपादितम् । एकस्य सर्वबीजस्य चेयमनेकधा भोक्तृभोक्तव्यरूपेण स्थितिरिति ब्रह्मकाण्डे प्रतिपादितं । तत्रैव च सतत्त्वनिर्णयो ऽस्माभिरभ्यधायि । प्राच्योपाख्यात्मकत्वात् च व्यवहारस्य, द्वित्वे शब्दार्थसम्बन्धरूपं तद् दृश्यदर्शनं चेति भेदेनात्र निर्देशः । एतच्चाविद्यामयं रूपं कथ्यते। पारमार्थिकं तु प्रकाशितप्रपञ्चरूपं वक्ष्यति । यत्र द्रष्टा च दृश्यं च दर्शनं चाविकल्पितम् । तस्यैवार्थस्य सत्यत्वं श्रितास्त्रय्यन्तवेदिन इति । युक्तमिदं, आकृतिसंहारे ऽन्ते यदवतिष्ठते तत्सत्यमिति ॥१४॥

तत्रैतत्स्यादन्ते न किञ्चिदवतिष्ठते। असदन्यपदमेवैतद्विश्वमाविर्भवतीत्याशङ्क्यापि हेतुनाऽभिन्नकारणपूर्वकत्वमन्वयमुखेन दृष्टान्तोपक्रमं साधयितुमाह ॥

विकारापगमे सत्यं सुवर्णं कुण्डले यथा ।

विकारापगमे सत्यां तथाहुः प्रकृतिं पराम् ॥ १५ ॥

कुण्डलस्वात्मकविकारापाये द्वे कुण्डले सुवर्णमेकं सत्यमवतिष्ठते यथा तथा पृथिव्यादिविकारविगमे ऽन्वयिनी प्रकृतिरभिन्ना सत्यवतिष्ठत इत्युपेयम्।आहुरित्यागमप्रमाणसिद्धतां ध्वनयति ब्रह्मणः । तथा चोक्तम्। एकमेव यदाम्नातमिति।आत्मैवेदं सत्यमिति हि श्रुतिः । उपोद्बलनमात्रं चानुमानम्।तथा हि।निरुपाख्यादसतो ऽपरात्प्रादुर्भावो न युक्तः।अभावस्य भावरूपत्वविरोधान्न हि शशशृङ्गात्कस्य चिदुद्भवो दृश्यते । अस्ति च विज्ञानरूपतया जगत्यन्वय इति तत्पूर्वमेवैतत् ।तथा च वक्ष्यति।नाभावो जायते भावो नैति भावो ऽनुपाख्यतामिति। तस्य चिद्रूपस्य चिच्छक्तिरपरिणामिनीति विकाराभावान्नेदं साङ्ख्यनयवत्परिणामदर्शनमपि तु विवर्त्तपक्षः । विशेषश्चानयोर्वाक्यप्रदीपे ऽस्माभिर्व्याख्यात इति तत एवावधार्यम्। इहापि सम्बन्धसमुद्देशे वक्ष्यते । कारणान्तरव्युदासश्चाद्वयसिद्धावभिहित इति सत्यर्थित्वे तत एवावगन्तव्यः ॥ १५ ॥

तदेवमात्मशब्दाभिधेयस्य ब्रह्मणः पदार्थपरमार्थरूपत्वादद्रव्यरूपत्वमुपपाद्य सर्वशब्दवाच्यत्वं तस्यैव निगमयितुमाह ।

विद्या सा सर्वशब्दानां शब्दाश्च न पृथक् ततः ।

अपृथक्त्वे च सम्बन्धस्तयोर्नानात्मनोरिव ॥ १६ ॥

तत्तदुपाधिपरिकल्पितभेदबहुलतया व्यवहारस्यापि विद्याभूयस्त्वे प्रतिनियताकारोऽस्थीयमानरूपभेदं ब्रह्मैव सर्वशब्दविषय इत्युक्तोऽर्थः।आत्मा ब्रह्म तत्त्वमित्यादयोऽपि हि शब्दाः समवलम्बितोपाधयो ऽप्यात्मानमनु परिवर्त्तन्ते।निरुपाधिनो वाग्विषयातीतत्वाद्वाङ्मनसातीतं हि तत्त्वमित्युपदिशन्ति ब्रह्मविदः।यदि शब्दापेक्षया त्वात्मादिशब्दाः प्रत्यासन्नाः सर्वस्य च तन्मयत्वाच्छब्दा अपि तदात्मकाः। यथाविभक्तं प्राक् अभेदेऽपि च पारमार्थिकसंवृतो लोकयात्रायां भेदो ऽसत्य इतीवशब्दः। अत एव द्विष्ठसम्बन्धोपपत्तिः॥१६॥

ननु चेन्द्रजालमिदं यदवधृतरूपभेदानामपि भावानामनावृत्य तत्त्वमवसीयमानापरमार्थतापदेशनमित्याशङ्क्य दृष्टान्तेनैतत्साधयितुमाह।

आत्मा परः प्रियो द्वेष्यो वक्ता वाच्यं प्रयोजनम्।
विरुद्धानि यथैकस्य स्वप्ने रूपाणि चेतसः॥ १७॥
अजन्मनि तथा नित्ये पौर्वापर्यविवर्जिते।
तत्त्वे जन्मादिरूपत्वं विरुद्धमुपलभ्यते॥ १८॥

स्वप्नावस्थागतः प्रपञ्चो जागरया बाध्यमानत्वादसत्य इति सर्ववाद्यभ्युपगमः। तेनैव दृष्टान्तेन जागरायामपि भावभेदस्तुरीयदशायामननुवृत्तेरसत्यो ऽवस्थाप्यते।यत्किल सर्वावस्थास्वनुगतं तदेव सत्यम्।तच्च संविन्मात्रं रूपमबाध्यमानम्।अवस्थाभेदस्त्वागमापायित्वाद् बाधितः तत्सुखदुःखादिवत्। तथा हि।रागादयः सुखादयश्चास्वभावत्वात्संविन्मात्रं रूपं न विकुर्वन्ति। तथा ऽवस्थाभेदो ऽप्यनेकाकारबुद्ध्योपहतः। तत्र स्वप्नं विरुद्धकारोल्लेखौ। वैकल्पिकी दृष्टिः प्रतिमातृनियता वैकल्पिकीति को ऽभिमानः। व्यापारानुसारी संसारी भोक्ता स च भावत्वादचेतनत्वात् ब्रह्मैव। तथा च तावति स्वातन्त्र्यानिमित्तापीश्वरे ऽनन्योपादानाभावात् नाभास्यापि तु प्रियाप्रियरूपतया रागद्वेषादिभयेन संसारमोहेन परविभागानुसारी परसङ्कल्पादिषु। तदाहुः वेदान्ततत्त्वनिपुणाः। प्रविभज्यात्मनात्मानं सृष्ट्वा भावान् पृथग्विधान्। सर्वेश्वरः सर्वमयः स्वप्ने भोक्ता प्रवर्त्तत इति।भोक्तेति प्रत्यगात्मसृष्टिरियमुक्ता।तस्य च सर्वेश्वरत्वात् ब्रह्मरूपत्वे सृष्टिसामर्थ्यमुक्तम्। सर्वमयत्वाच्चानन्योपादानं विचित्रभावस्वभावानामात्मोपक्षा-

नामाहुः। अत एव प्रविभज्यात्मनात्मानमिति। कर्तृकर्मभेदाभावाच्च वैकल्पिकत्वमस्य सृष्टेः स्फुटमुक्तम्. बाह्योपादाना तु जागरायामैश्वरी सृष्टिर्विश्वशब्दवाच्या सर्वप्रमातृसाधारणी। स्थिरत्वास्थिरत्वग्रहावेदानिमित्तस्तु भेदः।अविद्याप्रवृत्तिरूपत्वात् पुनरसत्यता समानैव। केवलं सत्यामविद्यायामपरो मोहश्चिच्छक्तेरावारको निद्रा नाम। तद्वशादत्रैव मतत्त्वाभिमाने ऽर्वाग्दृशाम्, परमार्थदृशां तु जननमरणरहितैः प्रविभक्ते कूटस्थे परस्मिन्ब्रह्मणि चिदानन्दरूपे सर्वमेव जगज्जाग्रत्स्वप्नाद्यवस्थागतं मूर्तिक्रियाविवर्तरूपं सत्स्वाप्रमन्वयि, चित्सामान्यमात्रं तु परमार्थ इति सिद्धिविरुद्धमुपलभ्यत इति वदन्नविद्यायां विरोधमभ्युपैति। एतदेव ह्यविद्यायाः स्वरूपं यदनुपपद्यमानमप्यात्मोपगमं नयति उपलब्धे विद्यैव स्यात्। तस्मादसत्यप्रपञ्चप्रकाशनशक्तिर्ब्रह्मणो ऽनादिसिद्धा ग्राह्यग्राहकयुगलस्वानुरूपमुपरचय्याजगलाद्यमातनोतीत्यविचारितरमणीयामिमामपनयन्ति तत्त्वदृशः ॥ १८ ॥

इति भूतिराजतनयहेलाराजकृते प्रकीर्णप्रकाशे
द्रव्यसमुद्देशो द्वितीयः ॥

समुद्देशद्वये जातिद्रव्यदर्शनभेदेन शब्दार्थौ व्यवस्थाप्य शब्दे-नार्थस्याभिधाने सम्बन्धो हेतुः, अन्यथा सर्वं सर्वेण प्रत्याय्येतेति तत्र सम्बन्धं प्रतिपादयितुमाह ॥

ज्ञानं प्रयोक्तुर्बाह्यो ऽर्थः स्वरूपं च प्रतीयते ।
शब्दैरुच्चरितैस्तेषां सम्बन्धः समवस्थितः ॥ १ ॥

प्रयोगेणाभिज्वलितैः शब्दैस्त्रितयमवगम्यते । आत्मीयं रूप-मर्थश्च फलसाधनः प्रयोक्तुरभिप्रायश्च । न चैतदसति सम्बन्धे निय-मेन घटत इति वास्तवः सम्बन्धावसायो न सामयिकः शब्दार्थयोः सम्बन्धः अभिधाननियमादनादेः । अत एव समवस्थित इत्याह । स्व-भावत एव निरूढो न तु पुरुषेण निवेशित इत्यर्थः । तत्र स्वरूपम-न्तरङ्गमभिधेये इति तेन मुख्यसम्बन्धो ऽभिधानं नियमः । अत एवा-न्यथा ऽपि पाठक्रमे सामर्थ्यात्स्वरूपे प्रथमं प्रतिपत्तिर्विवर्जनीया । ततो ऽप्यसत्स्वरूपे ऽर्थक्रियाकारिणी । ताभ्यामर्थस्वरूपाभ्यां शब्दस्य वाच्यवाचकसम्बन्धः।प्रयोक्त्रभिप्रायेण तु सह कार्यकारणभावः । ननु च वाच्यवाचकभावलक्षणः सम्बन्धः प्रस्तुतः । तत्र कः प्रसङ्गो ज्ञा-नस्वरूपयोः । सत्यम् । सर्वपार्षदं पुनरिदं शास्त्रमिति ये बाह्यस्यार्थस्य शब्दवाच्यत्वं नेच्छन्ति तन्मतोपस्कारार्थं वक्त्रभिप्रायारूढस्यैव शब्दा-र्थत्वे तत्र कार्यकारणसम्बन्धमाह । यथा वक्तृव्यापारविशेषे यो ऽर्थो बुद्धौ प्रकाशते, प्रामाण्यं तत्र शब्दानामर्थत्वनिबन्धनमिति । अत एव द्विविधः सम्बन्धः पदार्थे व्यवतिष्ठते । योग्यता कार्यकारणभाव-श्च परस्परमध्यासश्च । द्वयोरपि परमार्थ एव न पृथग्रूपम् ॥ १ ॥

यथा चोपचारसत्तांशमाविष्टस्य शब्दार्थत्वं वक्ष्यति तथा कार्य-कारणभावो ऽपि स्वरूपः, सम्बन्धमुख्यमेव वाच्यत्वमित्याह ॥

प्रतिपत्तिर्भवत्यर्थे ज्ञाने वा संशयः क्वचित् ।
स्वरूपेषूपलब्धेषु व्यभिचारो न विद्यते ॥ २ ॥

अयं गौरयमर्थ इति शब्दार्थयोरभेदेनावभासनात् स्वरूपम-भिदधदेव शब्दार्थमभिधत्त इति निश्चीयते । स्वरूपाविवेकेनैव घटप-रामर्शो ऽभिधानमुच्यते । वृद्धव्यवहारात्तत्रैव सम्बन्धव्युत्पत्तेः । तथा ह्ययं गौरिति सङ्केतः क्रियते, भेदेनैव घटशब्दस्यायमर्थ इति । मुख्यातु-

विज्ञापनम् ।

बनारससंस्कृतसीरीज़नाम्नी वाराणसेयसंस्कृतपुस्तकावली ।

इयं पुस्तकावली खण्डशो मुद्रिता भवति । अस्यां संस्कृतभाषानिबद्धा बहवः प्राचीना दुर्लभा उत्तमोत्तमाः केचिदङ्गलभाषानुवादसहिताश्च ग्रन्था मुद्रिता भवन्ति । तांश्च ग्रन्थान् काशिकराजकीयसंस्कृतपाठशालीयपण्डिता अन्ये ऽपि विद्वांसः शोधयन्ति । यैर्ग्राहकमहाशयैरियं पुस्तकावली नियमेनाविच्छेदेन संग्राह्या तैस्तदेकैकस्य खण्डस्य ।॥) मूल्यं प्रापणव्ययश्च =) देयः । अन्यैर्महाशयैः कानिचित् खण्डानि संग्राह्याणि तैश्च प्रत्येकं खण्डानां १) मूल्यं प्रापणव्ययश्च =) देय इति ॥

तत्र मुद्रिता ग्रन्थाः ।	रु०	आ०
सिद्धान्ततत्त्वविवेकः खण्डानि ५	५	०
अर्थसङ्ग्रहः अंग्रेजीभाषानुवादसहितः	१	०
तन्त्रवार्त्तिकम् खण्डानि १३	१३	०
कात्यायनमहर्षिप्रणीतं शुक्लयजुःप्रातिशाख्यम् सभाष्यं ख० ६	६	०
सांख्यकारिका चन्द्रिकाटीकागौडपादभाष्यसहिता	१	०
वाक्यपदीयम् खण्डानि ४ (प्रथमभागः प्रथमद्वितीयकाण्डे पुण्यराजटीकासहित खण्ड ३ । द्वितीयभागः तृतीयाकाण्डम् हेलाराजटीकासहित खण्ड १)	४	०
रसगङ्गाधरः खण्डानि ९	९	०
परिभाषावृत्तिः खण्डे २	२	०
वैशेषिकदर्शनं किरणावलीटीकासंवलितप्रशस्तपादप्रणीतभाष्यसहितम् खण्डे २	२	०
शिक्षासङ्ग्रहः खण्डानि ५	५	०
नैष्कर्म्यसिद्धिः खण्डानि ४	४	०
महर्षिकात्यायनप्रणीतं शुक्लयजुस्सर्वानुक्रमसूत्रम् सभाष्यम्	३	०
ऋग्वेदीयशौनकप्रातिशाख्यं सभाष्यम् खण्डानि ४	४	०
(बृहत्) वैयाकरणभूषणम् पदार्थदीपिकासहितम् खण्डानि ४	४	०
विवरणोपन्यासः सटीकवाक्यसुधासहितः खण्डे २	२	०

सूचीपत्रम् ।

गणपाठः	०	४	
गोलप्रकाशः	२	८	०
गंगालहरी	०	६	०
गुरुसारणी	०	४	०
जातकतत्त्वम्	०	१२	०
तत्त्वदीप	०	१	०
तर्कसंग्रहः	०	१	०
दत्तकमीमांसा	०	८	०
धर्म्मशास्त्रसंग्रहः	०	१	०
धातुपाठः (शिला -।))	०	२	०
धातुरूपावली	०	२	०
नैषध चरित नारायणी टीका टाइप	४	०	०
परिभाषापाठः	०	१	०
पाणिनीयशिक्षा भाष्यसहिता	०	२	०
प्रथम परीक्षा	०	२	०
प्रथमपुस्तक हिन्दी	०	१	०
प्रश्नभूषणम् (प्रश्न विचार का बहुत उत्तम ग्रन्थ)	०	४	०
बीजगणितम् (म० म० पं० सुधाकरकृतटिप्पणीसहित)	१	८	०
मनोरमा शब्दरत्नसहिता (टाइप)	६	०	०
लघुकौमुदी टिप्पणीसहिता	०	४	०
लघुकौमुदीभाषाटीका	४	०	०
लक्षणावली	०	२	०
लीलावती (म० म० पं० सुधाकरकृतटिप्पणीसहित)	१	०	०
वसिष्ठसिद्धान्तः	०	१	०
विष्णुसहस्रनाम	०	१	०
शब्दरूपावली	०	१	०
शृङ्गार सप्तशती	१	८	०
समासचक्रम्	०	१	०
समासचन्द्रिका	०	१	०
सरस्वतीकण्ठाभरणम्	३	०	०
साङ्ख्यचन्द्रिका टिप्पणीसहिता	०	८	०
साङ्ख्यतत्त्वकौमुदी	०	६	०
सिद्धान्तकौमुदी	३	०	०
सिद्धान्तमुक्तावली दिनकरीटिप्पणीसहिता	३	०	०
उपसर्गवृत्ति	०	१	०
क्षेत्रकौमुदी	०	६	०
क्षेत्रसंहिता	२	०	०